

**SÄ'MMLAŽ PEI'VVHÄIDDÄ'KKSAI
PEÄMMLAAN**

SIISKĀLOGSTŌK**SEIDD**

ŌUDDSAKK	4
1. SĀ'MMLA LĀĀ'DDJĀNNMEST	5
2. SĀ'MMLA HĀIDDĀKKSĀI PEĀMM'MUJŽŽ ĀĀRVV DA TĀĀVTŌŌZZ	6
3. SĀĀ'MKĪŌLL HĀIDDĀKKSĀI PEĀMM'MUJŽŽĀST	7
3.1. SĀĀ'mkĪŌll vuŏssmŏzzĀn le'be nu'bben kĪŌllĀn	7
3.2. SĀĀ'mkĪŌl lĪŌllpie'sskĪŌllĀn	8
3.3. SĀĀ'm kĪŌl mĀttjem ōhttsaž tĀĀvtŏŏzz	8
3.4. Arggpee'v ōuddmiĀrkk kĪŌl mĀttjem ōŏudĀsviikkmužže	9
4. SĀĀ'MKULTTUUR DA IDENTITEETT	10
4.1. SĀ'mmlaž pĀrnpŏ'dd da peĀmm	10
4.2. SĀ'mmlai kulttuurĀĀrvv vĀĀ'ltumuš	10
4.2.1 Identiteett	11
4.2.2 ŌhttsažkĀ'ddvuŏtt	12
4.2.3 LuĀttŏhttvuŏtt	13
4.2.4 Ā'rbbvuŏđ mie'lldsa jie'llemvue'jj da pirgġumuš	13
4.2.5 Sooggbie'li kŏskksaž tĀĀ'zzĀrvv da ōoumažvuŏtt	15
4.2.6 RĀĀuh da suĀvĀdvuŏtt	15
4.2.7 MĀĀngkulttuurvuŏtt	15
4.3. SĀ'mmlažmusiikk, tanss, maainĀzĀrbbvuŏtt, čĀĀ'pptaŀ'jj da ķĀ'rjjlažvuŏtt	16

5. SOSIALAŽVUÕTT, SIÕRR, LIIKKUMUŠ da MÄTTJUMUŠ	17
5.1. Mättjumuš, siõrr da liikkumuš	17
5.2. Õõutveäkka toimmjumuš da huõl âânmuš	18
5.3. Juõ'kkpei'vvsâ tuââim, porrmõž da šõddâmpirrõž	18
6. SÄ'MMLA HÂIDDÂKKSâI PEÂMMTUÂÂ'J TOIMMJE M PLAANMUŠ, ČÕÕÐTUMMUŠ, OHJJUMUŠ DA ÄRVVSTÕÕLLMUŠ	19
6.1. Hâiddâkksâi peâmmtuââ'j toimmje m plaanmuš	19
6.2. Hâiddâkksâi peâmmtuââ'j čõõÐtummuš	20
6.3. Hâiddâkksâi peâmmtuââ'j ohjjumuš	20
6.4. Toimmjumušžž ärvvstõõllmuš	21
6.5. Staannvuõttplaann	21
6.6. Jee'rab tuä'rij hâiddâkksâi peâmm'muužžâst	22
6.7. Õuddmätt'tõs	22
7. ÕHTTSAŽTUÂ'JJ da VASTTUMUŠ	23
7.1. Peâmmkuei'mmvuõtt puärrsi da sooggivui'm	23
7.2. Määngämmattlaž õhttsažtuâ'jj	23
7.3. Vuu'vdi siiskež da da räästt raaji õhttsažtuâ'jj	23
8. SÄ'MMLA HÂIDDÂKKSâI PEÂMM ÕÕUDÂSVIIKKMUŠ	24
8.1. Hâiddâkksâi peâmpersonkââ'dd vuä'žžmuš, škooljummuš da silttumuš	25
8.2. Hâiddâkksâi peâmmkääzzkõõzzi määngnallšemvuõtt	25
Tiättkääiv	26
Õhttõs 1. Hâiddâkksâi peâmmjid ohjjeisuâppmõõžž da lää'jj	27
Õhttõs 2. YK päärna vuõiggâdvuõÐ suâppmõž vuânkõlt	28
Õhttõs 3. Sää'mkiõllsa hâiddâkksâi peâmmõõutilââgg Lää'ddjânnmest	29
Õhttõs 4. Sâ'mmla hâiddâ'kksâi peâmmplaann raajjmužže vuä'ssõõttam oummu	30

ÕUDDSAAKK

Sä'mmlai dommvuu'vd kää'ddin Enontekiöst, Aanrest, Suä'djlest da U'ccjooggâst lij čöõđtum Sää'mte'gğ čuäjtõõzz mie'ldd sä'mmlai/ sää'mkiõllsai sosiaalkäazzkõõzzi õõdâsviikkâm õõutilääkkhankkõš 1.9.2007- 31.12.2009. Hankkõš lij leä'mmaž vue'ss Tä'vv-Lää'ddjânnam õõdâsviikkâmproggraamm. Kää'dd já'ttee hankkõõzz raajeel' õhttsažtuâ'jjsuâppmõõžž.

Sosiaal- da tiõrvâsvuõttministeria o'vddam tie'gğ hankkõõzz kiõll'lâž da kulttuurlaž uu'ccab naroodi sosiaal- da tiõrvâsvuõttkääzzkõõzzi õõudeem-teä'ddvu'vde. Aanar kää'dd sosiaal- da tiõrvâsvuõttlu'vddkâ 'dd lij vasttääm hankkõõzz vaaldšumuuzžâst. Sää'mte'gğ, Tä'vv-Lää'ddjânnam sosiaaltuââ'j siltteemkõõskõs da Sámisoster ry lie leä'mmaž mie'ldd toimjumuužžâst.

Hankkõš lij vuõssmõs sää'mvuu'vd kää'ddi da Sää'mte'gğ õõutveäkkä čöõđtem hankkõš, ko'st viiggâd õõudâs sosiaal- da tiõrvâsvuõttkääzzkõõzzid kää'ddi kääzzkõõzzid puutt'teei peämmõõutilääggjin vää'lddeel lokku ä'sšlai vuä'ssâdvoõđ. Hankkõõzz õhttan õõudâsviikkâm täävvtõzzân lij leä'mmaž sä'mmlai pei'vvhâaid õõudâsviikkmuš.

Sä'mmlai hâiddâkksai peämm õõudâsviikkâmтуâ'jj já'ttji hankkõõzzâst já'ttuum saametiim ä'sštobddi vuä'sslai tuâimest. Õõudâsviikkâmтуâ'jast lij vasttääm Aanar kää'dd pei'vvhâaid jáâđteeij. Sä'mmlai hâiddâkksai peämmplan raajjmužže já'ttee õõudâsviikkâmтуâ'jjärttel, kää'tt noorõõđi äi'gğmie'ri mieldd.. Saaggtuõ'lljeejen toimji U'ccjoogg kää'dd sä'mmlai hâiddâkksai peämmтуââ'j ohjeei. Õõudâsviikkâmтуâ'jjärttel toimjumuužže vuä'ssõtte hâiddâkksai peämmpersonkää'dd ee'tkeei pukin kiõllärttlin da sää'mvuu'vd kää'ddin.

Hâiddâkksai peämm õõdâsviikkâmtoimjumuš já'ttee aalgâst kaartt'tee'l sää'mvuu'vd hâiddâkksai peämmõõutilooggi vue'jj da mainstâätt'tee'l personkää'dd. Enontekiõ, Aanar da U'ccjoogg kää'ddin järjste puärrsipoo'ddid, koin sagstõlleš sä'mmlai hâiddâkksai peämmтуââ'j siiklaž õõdâsviikkâmest da sä'mmlažvuõđ lokku vä'lddimest hâiddâkksai peämmplanâst. Sää'mvuu'vd hâiddâkksai peämmpersonkää'dd vuä'ssõõđi hankkõõzz äi'gğen järjstum vitte õõdâsviikkâm- da škooljempei'vva. Sää'mvu'vde lij šõddâm hankkõõzz äi'gğen sä'mmlai hâiddâkksai peämmpersonkää'dd õhttsažtuâ'jjsäim, kää'tt lij raavääm personkää'dd silttumuužž da sää'mkulttuur vuâmmšumuuzž tuâ'jast da õõudääm kää'ddi da Sää'mte'gğ kõskksa õhttsažtuââ'j.

Õõdâsviikkâmhankkõõzzâst lij rajjum vuõssmõs sää'mvuu'vd õhttsaž sä'mmlaž pei'vvhâiddâkksai peämmplan õhttsažtuâ'jast personkää'dd, puärrsi da jee'res ä'sštobddjivui'm. Hâiddâkksai peämmplan čuäjtet vä'ldded âânma sä'mmlai dommvuu'vd kää'ddin da Lää'ddjânnmest. Sä'mmlaž hâiddâkksai peämmplan teu'dd vä'lddkää'ddlaž ohjjumuuzž.

Sä'mmlai hâiddâkksai peämmplan mie'rren lij ohjjeed sä'mmlai hâiddâkksai peämm tuââ'j šlaajj da siiklaž čöõđđtumuužž da õõudeed kääzzkõõzzi õõutverddsa čöõđtumuužž.

Sä'mmlaž hãiddãkksai peãmmplan raajjãmpross lij leã'mmaž vue'ss veeidãs sãã'mvuu'vd õhttest õõudãsviikkãmtuã'jast. Plan lij õin tarbb õõudãsviikkãd ããlddbuzže tue'jjeemnãã'l õhttsãžuã'jast sãã'mvuu'vd personkãã'dd, puãrssi da jee'res õhttsãžuã'jjlaivui'm. Õõudãsviikkãmtuãã'j toimjemnãã'l da tuãã'jj lie leã'mmaž tuã'jjlaid ouddlõs pross. Vuã'ssõõdi lie leã'mmaž puãrast çõõnõõttãm õhttsãž toimjumuzže. Õhttsãž tããvvtõzzãn lij juã'tkked õhttsãžuã'j rããstt kãã'dd raa'ji kãã'dd kããzkkõõzzid järjstee'st.

1. SÄ'MMLA LÄÄ'DDJÄNNMEST

Sä'mmla lie Euroopp Union vuu'vdest odinakai alggee'r, koin lij jii'jjes historia, kiõll, kulttuur, jie'llemnãã'll da identiteett. Sä'mmla lie jãlsstam Skandinavia da Lãã'ddjãnnam tã'vv- vue'ssin da Kuãlõõggnjaargãst ju'n õuddal ann'jõõžzi valdiai da valdiaraaji šõõdmuuzž. Tãn vuu'vdkããçcad sãã'mjãnnmen. Sä'mmla lie neelij valdia vuu'vdest laskkẽemnãã'l mie'ldd 60 000–100 000 jiõggãd. Lãã'ddjãnnmest sã'mmla jãllste Sãã'mte'gğ ee'jj 2007 tiãttnorldõõgi mie'ldd 9350 jiõggãd, koin nu't 38,3% jãllste sã'mmlai dommvu'vdest (3577). Dommvuu'vdin tarkkeet Enontekiõ, Anar da U'ccjoogg kãã'ddi vuu'vdid di Lappi pãlggasvuu'vd Suã'djel kãã'ddest. Loopp saa'min jãllste dommvuu'vd ããlgbeã'lnn jee'resãrnn Lãã'ddjãnnmest (5129) da ããlgjãnnmin (644).

Lãã'ddjãnnmest mainstet kooum jee'res sãã'mkiõl; aanrõžkiõl, nuõrtsãã'mkiõl da tã'vvsãã'mkiõl. Arvvõõzzi mie'ldd vã'jjag bie'll saa'min maainãst sãã'mas. Tã'vvsãã'm ããne 70- 80 %, aanrõžkiõl da nuõrtsãã'mkiõl kuhttuid vue'll 15 % sãã'mkiõllsain saa'min. Ee'jj 2007 statistiikk mie'ldd ju'n pã'jjel 70 % vue'll 10- ããkksain sãã'mpããrnain jãllste sã'mmlai dommvuu'vd ããlgbeã'lnn.

Sã'mmlai puõ'tti äãi'j visio lij, što sã'mmlain alggee'r sãã'jest lij jie'lli sãã'mkiõll da raavãs õhttsãžkã'ddvuõtt, kook tuõ'llje pã'jjen, ravvee da õõudee sãã'mkulttuur kulttuure kuulli jie'llemvue'jji seillmuuzž da õõudãsviikkmuuzž di sã'mmlai jie'llemnãã'll, ããrbvuãdlaž tiãttmõõžž da ããrbvuãdlaži çeã'ppvuõdi vããltumuuzž õõđ puõlvvõõggid. Sã'mmlain lij tiõrvãs jiõççtobddmuš da raavãs õhttekuullãmtobddmuš¹.

Aanrõõžž

Aanrõõž jãllste õõut valdia da õõut kãã'dd se'st. Aanrõõžzi ããrbvuõđ mie'lddsãž jeã'llstemvu'vdd lij Aanarjããu'r pirrõz. Æãrbvuõđ mie'lddsãž aanrõõžzi takai jie'llemnãã'll lããi luãtt'tallu vuađduum tããll, ko'st pirgğumuš šõõddi kue'llstumuužžãst, puãžžhãiddmuuzžãst, skootthãiddmuuzžãst da mã'ddtuã'jast di meã'ccjumuužžãst.²

Aanrõõžž lie šiõttlõõttãm puãrast ann'jõž-õhttsãžkã'dda. Sä'mmlaž jie'llemnãã'll da äãrvv jeã'la læppjam, pe'ce tõin vuãitt tobdsted miãrkid še ann' jõõžžãst. Æãrbvuãdlažž jie'llemvue'jjest, mã'te kue'lstumuuzžãst da puãžžhãiddmuuzžãst vuã'žžã mããngas õin puãđ.

Aanrõžkiõll lij pãi leã'mmaž uu'ccab sãã'jest: tõn mainsteeimie'r lij leã'mmaž pããimošãn dohatkã'dd mainsteeijed³. Ee'jjest 1997 aanrõžsãã'mkiõl õhttõs jã'tt'tii kiõllpie'ss

¹ Saamelaiskäräjät 2006:4.

² Morottaja

³ Olthuis 2003:568.

(kielâpiervâl), kuä's nuõrmõs k̄iõlmainsteei lääi nuõrrpoo'ddâst. K̄iõllpie'ss diõtt k̄iõl läppjumuš lij årstam da k̄iõll lij jeä'lješkuättam. Aanrõžkiõl mainsteeji mie'rr lij Sää'mte'gğ statstiikk mie'ldd n. 300.

Nuõrttsä'mmla

Nuõrttsä'mmla lie Kuâlõõggnjaarg alggmee'r, kook lie maṅṅa nuu'bb mââilmmvääi'n mõõnntam ä'rbvuõđ mie'ldda sokkvuu'vdeezz Peä'ccmest. Nuõrttsä'mmla kolle nuõrttsä'mmlaid k̄iõl da ärbvuõđi beä'lest. Nuõrttsä'mmla jeä'lle ortodoksiääskast.⁴ Nuõrttjõs jie'llemnääl kuâsttje jm. pihtzin, präaznek- da porrmõšärbvuõđâst. Nuõrttsä'mmlain vääžnai õhttsažkâ'ddvuõđ lââzzteei raajji lie jm čee kulttuur, ä'rbvuõđ mie'ldda siõr, sää'mkadreäl, pe'ssertuâ'jj, vuä'ddtuâ'j da räân kâäđđmuš.

Nuõrttsä'mmla vuä'žžu puäđ vuõss- sââ'jest šeellmuužžâst. Puäžžhâiddmuužž suävtõlle kue'llstumuzže da meä'ccjumuzže. Ann' jõõžžâst ärbvuõđ mie'lddsain jie'llemvue'jjin puä'žžtääll lij miärkkšõõvvi puäđkäivv vuõss- sââ'jest Če'vetjäu'r vuu'vdest.

Nuõrttsä'mmla lie čueđi ee'jji tu'mmääm aa'sšin õõutâst sijddsâabbrin. Vuä'mm ä'sšhâiddamnää'll toimmai še ann'jõžžâi'jest; nuõrttsä'mmlai aa'sšid hâidda nuõrttsä'mmlai õuddooumaž da sää'msuävtõs. Nuõrttsä'mmlai da sää'mvuu'vd jie'llemvue'jji, pirğgeemvueittemvuõdi da kulttuur pä'jjen tuõ'lljumuzže di õõudâsviikkmuuzže lij viõggâst sää'mlää'kk, ko'st šiõtteed läi'nn - da tuä'rjjeemnaali diõtt jm. mie'ldd kue'llstumuužž da puä'žžhâiddmuužž di sää'mvuu'vd kâäzzkõõzzi õõudâsviikkmuuzže.

Nuõrttsä'mmlaid arvvlâdde lee'd ann'jõõžžâst Lää'ddjânmmest nu't 700 jjõggâd. Nuõrttsä'mmla jällste Aanar kâä'dd nuõrttbeä'lnn, Aanarjäu'r sau'jj -, oo'bđnekk - da äppalčioõggin, ns. sää'mvuu'vdest. Si'jjin nu't kuä'lmõs jäälâst sää'mvuu'vd åålgbeä'lnn. Nuõrttsä'mkiõl mainsteeji mie'rr lij pä'jjel 350. Nuõrttsä'mkiõl jeä'lljâttmuuzže lie čõõđtum vuänkõs jeä'lljâttentuååim ee'jjest 1993 ää'ljee'l. Nuõrttsä'mkiõll lij Lää'ddjânmmest mainstum sää'mkiõlin pukin jäänmõzzân vaarrvuâ'llsaž. Ee'jjest 2008 lij k̄iõl jeä'lljâttmuuzže alttuum Ä'vvlest k̄iõllpie'sstoimmjumuš.

2. SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSAI PEÄMM' MUUŽŽ ÄÄRVV DA TÄÄVTÕÖZZ

Hâiddâkksai peämm'muužžâst vue'ljet päärnai õuddõõzzi da vuõiggâdvuõdi staanmuužžâst. Hâiddâkksai peämm'muužžâst lij jõnn miärktõs še päärna puârastpirğgumuuzž da tiõrvâsvuõđ õuddejen. Tä'st plaanâst hâiddâkksai peämm'muš fi'ttjet hâiddâkksai peää'mm vä'lddkâ'ddsai liinjâi mie'ldd siisklaž termmen. Hâiddâkksai peämm'muš miertõõlâd päärna jee'res jie'llemkruuggâst šõddi peämmvuâđdlaž vuârrvaaiktõzzân, koonn vuõssmõs täävvtõzzân lij õõudeed päärna obbvä'ldda puârast pirğgumuuzž⁵.

Sä'mmlast hâiddâkksai peämm'muužžâst lij miärkkšõõvvi rool nu't päärnai sää'mkiõl da sä'mmla identiteett ravvumuuzžâst mâte še sä'mmlai seillmuš jii'jjes meerärttlen.

⁴ Jefremoff

⁵ Stakes 2005:13.

Sää' mkiöl mätt'teem- da jeä'lljättemvästteemvuõđ ferttai jue'kked dáama, háiddâkksai peämmkääzzkõõzzi da vuađmätt'tõõzz kõõskált.

Sä'mmlast päärnast lij vuõiggádvuõtt tuá'rjõõttád háiddâkksai peämmkääzkõõzzid šõddád jii'jjes kulttuur vuá'ssližžen da ânškue'tted sä'mmlaid teâđaid, čeä'ppvuõđid, naalid da aarvid. Sä'mmla háiddâkksai peämmtoimmjumuužž vuađđan lie sä'mmla äärvv, kook lie jee'rben kiõll, ruátt, õhttsažká'dd, raavâs identiteett, luátt, ä'rbbvuõđ mie'ldda jie'llemvue'jj, sooggbie'li kõskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt, määngkulttuurvuõtt, rääh da suävâdvuõtt.

Sä'mmla háiddâkksai peämm'muužž mie'rren lij ooumaž, kii lij jiõ'ččvuađlaž, vasttõõzkue'ddi, sosialaž, luândd da siltteem beä'lest määngbeä'llsaž da keä'st lij jii'jjes tátt da ärvvstõõllâmoodd da kii pirgğad odđäiggsaž õhttsažká'ddest.

3. SÄÄ'MKIÖLL HÁIDDÂKKSAI PEÄMM'MUJŽŽÄST

Kiõll lij oummu jorrdmõõžž da vuârrvaaiktõõzz vuađđ. Kiõl veákka ooumaž teâđast jii'jjes, šõddád jii'jstез fi'ttjõõzz da še kommuunkâstt pirrõõžin. Tán-nää'leld kiõll toimmai õhttsaž mââilmen da kulttuuren raaj'jen. Sä'mmla lie mättjam jii'jjes jeä'llstemvuudin lee'd jee'res kiõli da kulttuurivui'm õõutsââ'jest da tán diõtt lie tau'jja määngkiõllsa da ovdde äärvv puerr kiõllčeä'ppvuõtte.

Sää'mkiõlin tarkkeet pukid Lää'ddjânnmest maisntum sää'mkiõlid, tá'vv-, aanrõž- da nuõrttsää'mkiõlid. Lää'ddjânnam sää'mkiõl kolle meeraikõskksaž klasstõõllmuužž (UNESCO Red Book) mie'ldd vaaruvá'llsaid kiõlid. Lää'ddjânnmest mainstum aanrõž - da nuõrttsää'mkiõlid klasstõõllát tuõdsânji vaaruvá'llsaid kiõlid. Sää'mkiõll lij valddum ee'jjest 2002 EU komissio tuõdsânji vaaruvá'llsai kiõli programme. Sää'm kiõli vä'lddvaarr lij tõn pirreei vä'lddkiõll- da kulttuur.

Sää'mkiõli seillmõš õõlgad, što õhttsažká'dd rääh'jj kiõli sei'llmužže da õuddnumužže ri'jtteei õuddldõõzzid. Tæt õõlgad puki sää'mkiõli pääi'k positiivilaid jee'rab tuâimid. Kiõli seillmõš õõlgad še tõn õhttsažká'dd vuá'sslai vuâmmšâddmuužž, mii kuâsttai piârri kiõl va'lljumuužžâst. Alggmee'r kiõli âânnemvueittemvuõđi ra'vvumuš pukin jie'llemvuuvdin lij vääžnai kiõl sei'llmužže da õuddnumužže. Sää'mkiõllsaž pei'vvháidd le'be kiõllpie'ss vuáitte lee'd päärna odinakai sää'mkiõllsa pirrõõzz.

Sää'mkiõllsaž pei'vvháiddmužže puõ'tti päärnai sää'mkiõl vaaldšummuš vuáitt lee'd seämma jee'res tääzzin. Tá'vvsää'mkiõllsest pei'vvháaidâst kiõlsiltteem beä'lest jee'restääzzest áarai päärna šeátte seämma ärttla. Eärben vä'žželvuõttân lij tõt, mä'htt háiddâkksai peämm'muužžâst vää'lded lokku päärna kiõlvuađlaž taarbid määngnallšem päärnai ärttlest, ko'st lie jee'restääzz mättjeei da kooi kiõlsiltteem da tuá'rjjaaarbb vaajtälle jiânnai. Jos päärna kiõlmättjem ri'jtteei tuá'rjumuužž jeä't vuâmmaš tõt vuáitt viikkâd sää'mkiõllsa päärna kiõl vaajjtumužže lää'ddkiõllân. Pukin háiddâkksai peämmkääzkõõzzin ferttai ainsmâ'tted päärna õõutverddsaž vuõiggádvuõtt jii'jjes kiõlle da kulttuure.

3.1. Sää´mkiöll vuössmözzân le´be nu´bben kiöllân

Uu´ccbi sää´jest áarrjid lij vääžnai jii´jjes jie´nnkiöll máttjem láâzzen tön seillmöš. Jie´nnkiöll lij ooumže čõnstök jii´jjes kulttuure, identiteette da ruádid. Tõst lij miáarktõs še teáđ, jorddmõõžž da raajjâmvuáđlaž kiöllân. Kiöll lij vääžnai pukin háiddákksai peámmtoimmjumuužžin, tõt lij vuárrvaaiktõõzz neá´vv da lokkčõoud puknallšem máttjumuzže.

Lää´ddjânnmest lie sää´mpiârri, koin päärnai vuösskiöllân lij sää´mkiöll, káá´tt lij seámmast še kuhttui puárrsi jie´nnkiöll da piârri dommkiöll. Päärnaž máttai láá´ddkiöll máññlubust takainalla škooule mõõneest. Háiddákksai peámm´muužžâst päärnaž vuáitt õõudeed da ra´vveed sää´mkiöllâs máññbeá´llsai kiöllâánnemnaali mie´lidd.

Jäänaž sää´mpäärnain šádd kuei´t kiöll da kulttuur piárrjin. Sij máttje kue´htt - le´be ju´n koumm kiöll šõddâm ráá´jest. Sää´mkiöllsest háiddákksai peámm´muužžâst lij kõõskâs rool päärna simultaanlaž⁶, máññkiöllsâžvuõđ da kiöllvuáđlaž identiteett tuá´rjumuužžâst nu´t, što päärnaž ástt škooule pue´r kiöllsilttumuužž što vuáitt vuá´ssõõttâd sää´mkiöllsaž mátttõzze.

3.2. Sää´m kiöll kiöllpie´sskiöllân

Kiöllpie´ss lij vue´ll škooulaákkasaid kiöll beá´lest uu´ccab naroodd le´be alggee´r päärnaid tarákkuum pei´vvháiddpai´kk, ko´st vaarvuá´llsaz kiöll káitta serdded päärnaid maistee´l tön sijjid čõõđ áái´j aalgâst áá´ljee´l, hát- i sij jie fi´ttječče kiöll kiöllpie´ssä puádeest. Kiöllpie´ssest áâned kiöll-lauggtemnáá´l. Kiöllpie´ssstoimmjumuš lij vuõinnum pue´ren náá´llen vaarvuá´llsai kiöllie´l jeá´lljâttmuužžâst.⁷

Kiöllpie´ssest mainsted pái sää´mkiöll, ij-ga perõnká´dd jáárggláádd mainnseezz láá´ddkiõlle ni aalgâst, ko päärna jie vól tön fi´tte. Kiöll máttjumuužž tuá´rjeed tulkkee´l mainstumuužž seávee´l, jiõnnee´l, kaartivui´mm, neá´vvaivui´m, lau´lljivui´m da likkeel´l. Še perõonká´dd maainâst kõskkneezz pái kiöllpie´ss kiöll.

Passiivlaž kiöllsiltteem õuddnem mie´lidd päärnaž tuõstškuátt siõmmnai siõmmnai aktiivlaž mainstumuzže. Päärna uu´vded máttjed kiöll jii´jjes hoodd mie´lidd. Päärnaikõskksaz kiöllân lij táu´jja láá´ddkiöll. Vá´žželvuõttân lij vuá´žžad päärna kommunkásted še kõskkneezz sää´mkiõlle.

3.3. Sää´mkiöll máttjem õhttsaz táávtõõzz

Juõ´kkpei´vvsai tuáimi õhttyuõđâst kiöll toimmai neá´vvan, ij jiõčč árvven. Háiddákksai peámm´muužžâst päärna kiöll õuddnumuužž õõudeed jeeresnallšem tuáimi mie´lidd. Háiddákksai peámm´muužžâst päärnaž

- ra´vvad sää´midentiteettes da kulttuures
- õõudâsviikkâd máññbeá´llsa kiöllâánnemvueittemvuõđi veákka kiöllâs juõ´kkpei´vvsain tuáimin; päärnaž sagstááll, kõõjjâd da maainâst jii´jjes jurddjin, tobddmuužžin , á´jstõõzzin

⁶ samanaikainen

⁷ Pasanen 2003:33.

- vuá'žž veeidas teäđ da kiö'ččlásttmuuzž jii'jjes kiö'lást, kulttuurärbvuöđâst da historiast da kiö'ččlâ'stt tön ärvvsös ä'sšen
- tuöstškuätt äännet da ööudeed aktiivlašnalla kiö'l
- ööudâsviikkâd kiö'lvuadlaž tiättmuuzžâs

Päärna kiö'lmättjem diött lij vääžnai, što piâr, ruätt da öhttsažká'dd šeättätte kiö'l mättjumuzže miöđält da tuä'rjee tön aktiivlašnalla.

Päärna sää'mkiö'l ravveem neä'vv:

- mainnâz, arvvtöözz, tiivtt
- roolsiör, kuuhlâžteatter, čuäjttöölmöš
- musiikk, jooik, leeu'd, livđet, laulli
- radio, video, lööst, kee'rij, speââl, televisia
- puärssi, ruädi da öhttsažká'ddvui'm ärbvuâđlaž ee'jj-järrözze ko'lle ö'hte määngbeä'llsa kiö'lâännevui'jj: tuä'j, kiö'tt -tuä'jai raajmuš, luâđastliikkumuš, kâvvstööllmuš, mie'ccest jáättmuuzž, kaaunööttmuuzž, kö'lljumuužž da šöddmuuzž
- ke'rijtum sää'mkiö'l kuâstjumuš ööutiloogg fyyslaž pirröözzâst (ilmtöözz, peäggttözz, kaart, köölb dnö.)
- ke'rijpöörtin da muzein kö'lljumuužž
- vuârvaaktös jeeresâksai sää'mpäärnavui'm
- öhttsažtuä'jj jä'rssi häiddâksai peämmööutilooggi, kiöllristtjeä'nn da - ee'jj, sä'mmla media, sie'brkkâ'ddi da öhtttözzi vui'm
- sagstööllmuš - da škoouljemsöddmuuzž puärssid

3.4 Arggpeei'v öuddmiârkk kiö'l mättjem ööudâsviikkmuuzže

Miöđlaš, staanlaž päread di vuörâsoummu da päärna köskksaž na'ddjös da tää'zzärvv smellkästte päärna aktiivlaž kiö'l äänmuuzže. Päärna kiö'lvuadlaž teäđstumuuzž öuddnumuzže päärnast ferttai lee'd jiännai määngbeä'llsaž kiö'lâännevui'jj vuettemvuött puki tuäimi öhttvuöđâst. Päärna kiö'lvuadlaž teäđstumuš öuddan kiö'lin siöreest, tiivtid looggeest, lääuleest da jee'resnällsem kiö'l ääblkid tobddstöödeest. Kiö'lvuadlaž teäđstumuš rääj vuäđ lookkâm - da ke'rijtem silttumuzže.

Vuörâsoوماž vuäitt tau'jja vuämmšekani mainsted päärnže kue'ddtekani suu vuästtvuärrlaž mainstumuužž. Sagstööllmuuzžâst lij vääžnai u'vdded äi'gğ päärna jii'jjes ju'rddjid da mainnsid. Vuörâsoummu ferttai teäđstee'l vuämmšed jii'jjes kiö'l äänmuuzž, što töt le'čče nu't määngbeä'llsaž ko vuäitt. Päärnavui'm vuäitt juö'kkpeei'v harjtööttâd kiö'l ööutsââ'jest jm. laulli, laaulsiöri da tiivti veäkka.

Päärnai kiö'lâännevui'jj määngbeä'llsen čööđtumuzže päärnâid vuetet jue'kked uu'cces ärtlid öuddmiârkan ää'jj mie'ldd. Tau'jja tök päärna, koin sää'mkiö'l il'la vöi čuu't raavâs, mainnšte köskkneez miölstes läädas. Ärtlid raajeest täid päärnâid pijät jee'res ärtlid sää'mkiö'l äännevui'jj ra'vveem diött. Uu'cces ärtlin jäänab äi'gğ kiött'tööllâd päärna jii'jjes kiö'ččlásttmuuzžid, tobddmuuzžid le'be päi mainsted. Kiö'l mätt'töötti päärnavui'm tobddmuuzži öudde puhttmet ääned veä'kken kaartid, likkumuuzž, jiönid, seä'vmmöözž da mainsted seämmast mâkam fittöözž töid kolle. Ää'rjez päärnaž taarbaš ääi'j da tu'e'rij mainstumuužžâst. Tön diött lij vääžnai, što puk sagstööllâmnaä'l suin äännet äü'kken aktiivlašnalla. Tääzzverdsaž da staanlaž kontatk raajmuuzže tuä'jjlaž vuäitt šiöttööttâd

päärnai fyyslaž tázze šá'ldda. Päärna vä'ldde kontaakt heálpben da vuõrâsoوماž vuáitt cijnlmõõvvâd kulddled da sagstõõllâd si'jjivui'm. Vuõrâsoوماž ohjjad aktiivlažnalla päärnai siõrršõddmuužžid tuá'rjeel seámmast päärnai sää'mkiõlâánnmuužž. Siõm päärnaid mainsted jiánnai jee'res háiddšõddmuužžin (jm. njuõzzikvaajtem, põõzzõõttmuužž da teávõõttmuužž õhttvuõđâst) nõõmtee'l seámmast jee'res rooppie'kkid da pihttid.

Tue'jjeemnää'l õuddmiárkk kiõlvuadlaž teádstumuuzž õõdâsviikkmužže⁸:

Kiõl jiõnneemraajâlm:

Tiivti da laaulsiõri veákka päärnaž tobddstáátt sää'mkiõl jiõnnõõzzid da sääntuá'jaid, má'htt jee'resnallšem jiõnnõõzzid vuáitt õhttõõllâd. Jeeresnallšem sää'nnpaarid (säännpaar, kook rátkje kueimstes õõut jiõnnõõzz vuáđalt) siskldee tiivti veákka vueitet u'vdded päärnže peággta'stted tõst má'htt jiõnnõõzzid áâned saani ráátktõõllmužže. Nákam tiivtt lie jm. tá'vvsää'mkiõlâst.

- *Hutkás sij aikkaš, Gussa Guossa-Gessa⁹, Čieža čáppa čáhppes cizáža, Čáhci¹⁰*

Saani raajõõttmuž:

Päärna teádstumuuzž saani ábbkín da saani raajõõttmuužžâst vueitet õõudeed jeerenallšem harjtõõzzivui'm;

- õhttõs- sää'nnharjttõõzz, õuddmiárkkan tá'vvsää'mkiõlâst; *guollemuorra - muorraguolli*
- luáđ jiõnid muušt' teei sää'nnharjttõõzz. Óuddmiárkkan tá'vvsää'mkiõlâst; *Dappasii gappasii duike¹¹ Eallu- laaul¹²*

Kiõl ciálkraajõõttmuž:

Päärna teádstumuuzž tõst má'htt sään õhttne nuu'bbid ciálkjin vueitet õõudeed jeerenallšem tiivtivui'm. Óuddmiárkkan tá'vvsää'mkiõlâst; *Lei oktii áhkku* (aika ááblek), *Beahká viessu* (relatiivilause)¹³, *Meahcci eallit* (veerbi persoona ááblek), *Okta guolli vuodjá* (veerbi taibtumuš)¹⁴

⁸ Aikio 2000:179-190.

⁹ Sátneštullamat –kirja

^{10,13} Suga suga su-kirja

^{11,12} Cuonjáeatni hoahkamat–kirja

¹² Ánde da Risten jagi fárus –kirja

4. SÄÄMKULTTUUR DA IDENTITEETT

4.1. Sämmlaš pärnpo'dd da peämm

Ärbvuõđ mie'ldd sää'mpiârrjin puârrsin da pärnain šodde âlddsõõzz õhttsaž juõ'kkpei'vvsain tuâ'jain. Päärna ohjee seämmast, ko vuõrásoummin lâäi jii'jstez tuâ'jj. Siõreest pärnaž mättji sosiaalaž čea'ppvuõtte, tue'jjeed tuââ'jj da âânnet luâđ reeğgesvuõđid da pirğgeed kõõrás luâđâst. Sämmlaš peämm'muužžâst ainsmâtte sosiaalaž vuâmmšemooddaid, kuei'mi lokku vä'lddmužže di tuââ'j da siõr mie'ldd mättjumužže. Sää'mpeämm'muužž kart'tii jee'rben vuõigte'mes peämm'muš. Päärna mättje vuâmmšekani vä'ldded västteemuõđ tuâ'jaineezz da åârrmest õõutsââ'jest piârrjest da pirrõõzzâst.

Ann'jõžpeei'v peämm'muužžâst peelkâd vól sää'm peämmärbvuõtt. Päärnaž mätt'teed u'vded pukid oummid äärvv. Cisttjumuš šâdd oummi lââzzen luõttu. Päärna jeät vuõigğest vuä'ppest pe'ce su'ne mainsted šõddmuužžid da mainnsid jä'rrsid lij šõddâm. Oummu šõddmuužž da õuddnumuužž täävtõzzân lij määngbeä'llsaž persoonlažvuõtt da veeidas silttumuš. Täâi ooddai õõudâsviikkmužže peämmtuaimivui'm kââitad õõudeed pärna vuâmmšõõttâm - da jiõččärvvstõõllmušoodd, što son pirğge'čče odđ kroota puõ'tti šõddmuužžin. Raavâs jiõččtobddmuš, čiolgâs jiõččkartt da raavâs identiteett veäkkad pärna toimmed jii'jjez õudlõõzzi da čea'ppvuõđi mie'ldd di jiõ'cces luâđlaž nää'leld. Pue'rr teä'ttemoodd mie'ccest likkeest, sagstõõllmuužžin da jurddjin lie viält'temes puee'r jie'llem vaaldšem diõtt.¹⁵

Sämmlaš peämm'muužžâst uu'vdet äärvv puee' vuâmmšõõttâm - da ärvvstõõllmušoodd lââzzen raavâs jiõččtobddmužže identiteette, veeidas silttumužž, šiõttâmvuõđ, sosiaalvuõđ da mä'rddnalla vuõd.¹⁶ O'bbvä'lddsaz täävtõzzân lij õõudeed pärna jiõččvuâđlaž jie'llmest pirğgumužž õhttu da õõutsââ'jest jä'rrsi vui'm. Jiõ'ččvuâđtlaž pirğgmuš õõlgad tue'jjeemnää'l čea'ppvuõđi vaaldšemvuõđ lââzzen psyykklaz vaalmâsvuõđ da åâskk tõzz, što vuäitt, silttâd da käunn rä'tkkumužžid pro'blee'mid da na'ddjâât tõzz, što puk vuäitt mättjed.¹⁷

Sämmlaš õhttsažkââ'ddest lij ärbvuõđ mie'ldd ruâđin da õhttsažkââ'ddest pärna peämmvuõigğâdvuõtt da -vasttumuš.

4.2. Sämmalai kulttuuraarvi väältumuš

Sämmalaid õhttee kulttuurlaž äärvv mâ'te kiõll, Identiteett, luätt da ruätt. Säämkulttuure kolle še ärbvuõđ mie'lddsaz jie'llemvue'jj mâ'te puäzzhâiddmuš, kue'llstumuš, meä'ccjumuš, uussmõš da kiõtt'tuââ'j. Kulttuura lij še sämmlaš.

Sämmalai jie'llemnää'll, kulttuur da ärbvuõđ mie'lddsaz jie'llemvue'jj lie mutšõõvvâm ääi'j mie'ldd. Ärbvuâđlai teâđai da čea'ppvuõđi mättjumuš ij sirddu teä'nab piârrjest luâđâlt pärnain. Sämmala kulttuur seillmõš õõlgad še ann'jõõžžâst ärbvuâđlaž teâđai da čea'ppvuõđi, di vuõiqnlaž jeällmõõžž serddmõõžž puõ'ttijid puõlvvõõggid.

¹⁵ Aikio 2007:42-56.

¹⁶ Aikio 2007:

¹⁷ Balto 2008:58, 60.

Sä'mmlaž ä'rbvuõđ mie'ldsaž tiätmõš lij obvuõtt, kää'tt lij čõnnum ooumže da luõttu. Sä'mmla teäđ, čea'ppvuõđ da äärvv serddje vuõ'sssâ'jest tuâimi da tobddmuužži mie'ldd di njälmmlaž ärbben puõlvvõõggâst nu'bbe. Sä'mmlaž tiätmõš siiskâld teäđ jie'llmest pirğgumuuzžâst.

YK:n algmee'rpeäggtoõzzâst cie'lked što algmee'rain lij vuõiggâdvuõtt jeä'lljätted kulttuuräarbes da- naalid da mä'tteed tõi'd puõ'ttjid puõlvvõõggid. Ärbvuõđi jeä'lljättnužš lij vääžnai sä'mmlai jiõččmie'rreem vuõiggâdvuõđ, sää'mõhttsažkää'ddi viõgsmättem, kulttuur jiõ'ččmääinlaž šiõttmõžž (ann'jõž-õhttsažkää'dd vä'žžlõõzzid) da sä'mmlai puârastpirğgumuuzž da tiõrvâsvuõđ õõudeem diõtt.¹⁸ Öhttsažkää'dd põõžži raajlmid ferttai raajjâd õuddlõõzzid sä'mmlai kulttuur õuddnumužže; õuddmiârkan kiõll- da kulttuurproggraammi, sosiaal- da tiõrvâsvuõđhuõl škooultjem- da õõdâsviikkâm proggraammi mie'ldd.

Päärnaž ânškuätt häiddâkksai peämm'muužžâst sä'mmlaid kulttuuraarvid. Häiddâkksai peämmtoimmjumuš lie puõ'tti kulttuuräarvv, kook lie kiiddõs õhttvuõđâst kuei'mses:

- Identiteett
- Öhttsažkää'ddvuõtt
- Luâtõhttvuõtt
- Ä'rbvuõđ mie'ldsa jie'llemvue'jj da pirğgumuš
- Soogbie'li kõskksaž tää'zzärvv da ooumažvuõtt
- Rääuh da suävâdvuõtt
- Määngkulttuurvuõtt

4.2.1. Identiteett

Identiteett šâdd vuârrvaiktõõzzâst jä'rresi oummivui'm. Päärna identiteett miertõõlljen toimme je päärnže vääžnai oummu. Älddõhttsažkää'dd da vä'lddkulttuur vaakte piârri naa'lid mue'kkeed päärna identiteett. Piârrest vaaldšeei kiõl vaakte še identiteett õuddnumužže.

Identiteett sõddâm vuadđan lij čio'lgâs jiõččkartt. Ko oummust lij čio'lgâs jiõččkartt, son tiatt koonn ärttla son kooll da čõõnâätt. Raavâs ruât- da piârkkõskvuõđ ravvee õhttsažkää'ddvuõđ da õhttsažkää'dda čõõnõõttmuuzž. Ooumaž vie'ssad identiteettes nu't jii'jjes õhttsažkää'ddest ko tõn åålgbeä'lnn še. Puârast toimmejei identiteett õõlgad, što ooumaž vuäitt tobddad, što su'st lie seämma vuäddaz da algguuattmõš ko jârrzin seämma alggpue'ttmest åârai oummi¹⁹.

Sää'mnuõrid kuõskki tutkkumuuzžâst cie'lked što sä'mmlaž identiteett vuäitt kuästjed jee'res tääzzin²⁰:

5. Persoon kiõččlâ'stt sä'mmlažvuõđ luâđližžen. Su'st lij tääzzteä'ddlâž sä'mmlaž identiteett da son silttâd kiõlâs da siiskâd kulttuures.
4. Persoon silttâd sää'm kiõl, le-ša ij toobbd jee'res kulttuures vue'ssvuu'vdid.
3. Persoon vaaldaš õõut kulttuures vue'ssvuu'vd puârast.
2. Persoon kiõččlâ'stt sä'mmla identiteettes neä'vvai mie'ldd.
1. Persoon teäđast jii'jjes sä'mmla tuââggbu, le-ša ij haaled puhtted tõn õudde.

¹⁸ Balto 2008:51, 72.

¹⁹ Magga 2004:29, 77

²⁰ Magga 2004:79.

Háiddáksai peámmtuá'jj tuá'rjjad dommpeámm'muužž da vaalmašt ođđ puólvvöggid toimmjed ođđäiggsaž säá'möhtsažká'ddest. Kõskksaž tuá'jjan lij väälteđ teáđ saa'min mee'rrân, kulttuurärbbvuõđin da jie'llemnää'lin positiivlažnää'leld nu't, što päärnaž kiddân jii'jjes kulttuure da kiõččlá'stt sä'mmlažvuõđ luáđližžen .

Tue'jjeemnää'l õuddmiárkk kulttuur- identiteett ravvumužže háiddáksai peámm'muužžâst:

- päärna vuámmšem- da ärvvstõõllmušooddai õõudâsviikkmuš raajeel jee'resnallšem šõddmuužžid, ko'st päärnaž vuá'žž kiõččlá'stted da õõudâsviikkâđ čee'ppvuõđid, silttumuužž, tobddmuužžid ²¹
- raavâs ruáttkõskkvuõđ
- sä'mmlai teáđai da čee'ppvuõđi mátt'tumuš ärbvuõđ čie'ppi vuápstõõžžâst
- tiátt ä'mmlai õhttsaž historiast õhttân mee'rrân neelij vä'lddkâá'dd vuu'vdest
- tobddstõõđât maaddâraäi'ji jie'llem jee'res pââ'jid
- raavâs kõskkvuõtt kiõllárttel vuá'sslaid

4.2.2 Öhttsažká'ddvuõtt

Sä'mmlain lij raavâs õhttsažká'ddvuõtt da teáđstumuš jii'jjes vuáddain da soogg vuá'sslain da si'jji jeä'lsâá'jin. Öhttekuullâmtobddmuš piârrija šâdd õhttsaž pirgǵumužž, õõutsâá'jest jállstumužžâst le'be piârri historiast. Säá'mkulttuurest piâr lij veeidas sosialaž õhttsažká'dd, ko'st ruáttkõskkvuõđ da õhttekuullâmtobddmuš lie eärben väážnai. Tá'vvsä'mmlain da nuõrttsä'mmlain piâr lij ärbvuõđ mie'ldd šõddâm täáujab puólvvöggâst. Aanrõõžžin piârri lij täáujmõsân õõđpiâr.

Toimmjemvuáđlaž peámm ra'vvâd puólvvöggii kõskksaž õhttsažká'ddvuõđ. Sä'mmlaid väážnai ruátt-, risttjeä'nn da -ee'jj da käi'mmjärstõk ravvee päärna õhttekuullâm tobddmuužž. Jee'res säá'márttli kõõskâlt lie rää'tktõõzz risttjeä'nni da -ee'jji mie'rin da tuá'jain. Öuddmiárkkan nuõrttsä'mmla ärbvuõđâst risttjeä'nn le'be -ee'jj jáameest lij päärn tuá'jjan raajjad ristt äá'u'd õõl da kue'dded tõt sinne. Tâk vaaiktõõzz puá'tte nuõrttjest ortodoksiáaskâst. Nuõrttsäá'mkulttuurest ortodoksiáskk toimmai väážnai sosiaallâsttem nää'lle.

Ann'jõõžžâst õhttsažká'ddvuõđâst lij jõnn vä'žželvuõtt, ko vue'll 10-âkksain säá'mpäärnain pâ'jjet 70 % jállste sä'mmlai dommvuu'vd áálgbeá'lnn. Säá'mvuu'vdest jee'rben aanrõš-da nuõrttsä'mmla jállste peadgai. Háiddáksai peámm'muužžâst lij eärben väážnai rool tõn ainsmä'ttmuužžâst, što päärnaž vuáitt äânned kulttuures õõutâst já'rri ärttla kuuljivui'm.

Tue'jjeemnää'l õuddmiárkk õhttsažká'ddlisyyden ravvumužže háiddáksai peámm'muužžâst:

- mátt'tõõđat ruáttõõmtõõzzid raajeel'l jii'jjes ruáttkaartt
- tobddstõõđât päärnai risttjeä'nnid da -ee'jjid da käáimaid
- tobddstõõđât säám nõmmärbvuõtte da nõõmm o'vddmõžže
- muuštet sä'mmlaid miárkkpeei'vid
- muuštet ruáđi šõddâmpeei'vid
- raajât õõutiloogg õhttân lõõnnjâst "õhttsažká'ddlõõnj", ko'st päärnai piârri da vuá'ssla vuáitte päärna puutee'st le'be viižžee'st ištled da ju'lsted kâá'ff²²
- kõ'lljet puârri kruuggin da puârriipõõrtâst

²¹ Aikio 2007:48.

²² Balto 2008:82-83.

- čáapp vuárvaiktõs jii'jjes sää'mõhttsažkää'dd vuá'sslavui'm; ee'jjarrõzz mie'ldds tuââ'j, mäâ'tkk, kõ'lljumuuzž da õhttsaž miermie'ldds šõddmuuzž
- ke'rrjtõõllmuš (snimldõõgg, pirstõõzz) hãiddãksai peãmmõõutilooggi kõõskãlt
- kaaunõõttmuuzž jee'resãrnn jãllsteeji sã'mmlavui'm
- riãššat video- da netti kaaunõõttmuuzžidjee'resãrnnjãllsteeji sã'mmlai vui'm
- prãã'zkjet sã'mmlai mee'rlaipeei'v da mãtt'tõõđat sää'm soogg laulli
- raajãt jii'jjes liipkaggãmvue'jj liipptempeei'vi vãã'ras da toobdãt sää'mliipsymboliikka

4.2.3. Luãttõhttvuõtt

Sã'mmla lie pãi jeã'llam luãđ ãlddsõs jie'llem da jeã'llmõš lij leã'mmaž čõnnum luãđjãrrõzze da ee'jj-jãrrõzze. Luãđaunnsid lij õnnum keã'lljee'l, õnnum tõi'd mã'rddnalla di cisttjum da hoiddum luãtt. Sã'mmlai ä'rbbvuõđ mie'lddsãž tiãttmõš õhttan kõskksãã'jest oummu da luãđ kõskkvuõtte. Luãtt, oumaž da kulttuur lie kiddselt čõnnum kuei'meezz. Luãtt lij vue'ss kulttuur da oumažvuõđ. Kulttuur seillmuuzže lij vããžnai ããnned huõl še luãđ puãrastpirgõgumuuzžãst. Luãđ ããlgče kuullãd kõskksãž vue'ssen pãarna juõ'kkpei'vvsãž jie'llem.²³

Tue'jjeemnãã'l õuddmiãrkk luãttõhttvuõđ ravvumuuzže hãiddãksai peãmm'muuzžãst:

- lããzzet pãarna ekologlaž luãđtiãttmõõžž sã'mmla puãresoummu vuãpstõõžžãst, mãid košt luãđaunnsid vuãitt vã'ldded da mãm-med, liikkeet jãntta, kiõ'jjid kuedkani, jeã't pue'tkk ããu'sid le'be joortõõll kiedjid, jeã't rooskãt
- viiggãd õõudãs pãarna luãđ vuãmmšõõttãm ooddãid da luãđast likkeem čeã'ppvuõtte
- mãtt'tõõđat jeeresnãllšem jãnnmi nõõmtõõzzid
- vuãmmšõõttãt juõ'kkpei'v šõõŋ da jee'res luãđõlmstõõggid
- seurjet ee'jjaai'ji vaajtõõzzid da tõn vaaiktõõzzid nããu'djid da raazzid
- mãtt'tõõđat tobddãt lãã'ddãid da meã'ccjie'lljied di tõi kiõjjid
- mãtt'tõõđat ããnnet luãđ aunnsid jee'res ee'jjaai'jin
- tobddstõõđãt sää'mpãi'kknõõmid
- tobddstõõđãt sã'mmlai pããzzpããikid

4.2.4. Ä'rbbvuõđ mie'lddsã jie'llemvue'jj da pirgõgumuš

Puãzzhãiddmuš, kue'llstumuš, meã'ccjumuš da uu'cces mã'ddtããll di kiõtt'tuãã'j da luãđvããrai uussmõš lie sã'mmlai ä'rbbvuãđlaž jie'llemvue'jj, kooi tue'jjumuš lij mããngãid sã'mmlãid jie'llemnãã'll. Tõi'd tue'jjeet takainalla õhttuum jie'llemvue'kken le'be jã'rrii ãmmti kuãŋŋ. Puãzzhãiddmuuzžãst lij puãzzhãiddamkulttuurest jie'lljid sã'mmlãid jõnn kulttuurlaž miãrktõs, tõst puãzzhãiddmuuzže kooll vue'žžpuutt'tem lããzzen o'bb piãrri da soogg jie'llemkruugg mã'te sosiaalaž kõskkvuõđ, jeã'llstumuš, jãã'ttumuš, luãttpirrõz tobddmõš, ä'rbbvuõđ mie'lddsãž tiãttmõš, luãđ ekologlaž ããnnmuš da sää'm kiõtt'tuãã'j.

Kue'llstumuš lij leã'mmaž čueđi ee'jji sã'mmlai ä'rbbvuõđ mie'lddsãž jie'llemvue'kk. Aanrõõžž lie kue'lšii'lli Aanar jããu'rest da tõn pirrõõžžãst. Miã'rr-reedd nuõrttsãã'msiijdi piãrrjin le'jje vuãstemvuoiggãvuõđ luõzz kue'llstumuuzže miãr ãlenn da Paatsjooggãst. Luõzz kue'llstumuš lij õin võl Teã'nnsã'mmlai kulttuur kõõskãs raajji.

Tue'jjeemnãã'l õuddmiãrkk jie'llemvue'jjid da pirgõgumuuzž lokku vã'lddmet hãiddãksai peãmm'muuzžãst:

²³ Balto 2008:47-50, 57.

Puäzgháiddmuš:

- máttt'tõõđat čau'stõõgg âânmmuužž, puäzmiârkid, puõccuõõmtõõzzid, siõrât puäzž siõrid
- raajât riizžin puõccuid da u'cc pikalõsâai'daid olggân -da sešt âânmmužže
- jáâđet puäzžpikalõõzzin, vue'zzmiârkumuužžâšt
- seurrjet puõccu ähttmuužž da jee'res vue'ssi äukken âânmmuužž
- kaaggât jeä'kkliđ, čuõppât vuâššid, suei'nid
- máttt'tõõđat täkkpuõccu čõõnnmuužž jii'jjes da tobbdstõõđat puõccu pââččmužže
- máttt'tõõđat neeib da sää'mneeib âânmmuužž

Kue'llstumuš:

- máttt'tõõđat kue'li nõõmtõõzzid, jee'resnallšem šeellemnaalid da kue'lkioott' tõõllmuužž
- šeelet kea'dđa kue'l kâlddjest vuä'ggee'l, juņņsivui'm, kooukivui'm, katiskain, kâalgtee'l
- šeelet keä'ssa kue'l säâi'mivui'm, vuä'ggee'l, perhoin, katiskain, kuu'kkes seeimain, puä'rrvin
- šeelet kue'l säâi'mivui'm, nue'ttee'l, kuu'kkes seeimain, kolkktee'l da puä'rrvin
- šeelet kue'l tä'lvva juņņsivui'm, nue'ttee'l, vuä'ggee'l da kooukivui'm
- máttt'tõõđat säâimaai teevvmuužž, kue'llstem neä'vvai da võnnâs huõ'llmõõžž

Meä'ccjumuš da uussmõš:

- máttt'tõõđat tue'jjeed ree'ppkiõlid
- máttt'tõõđat tobddat jee'res meä'ccjie'llji kio'jjid da šeellemnaalid siltteja vuäpstõõžžâšt
- uussât mue'rjid

Mä'ddtääll:

- tobbdstõõđat kuuzzi da saauzi háiddmužže kio'lljee'l skoott - da saužžtälain
- tobbdstõõđat šâddtuâ'jaid, kââlvvet pâätták da jee'res raazzid

Pormõš kulttuur:

- riâššat mie'rrâi'ji mie'ldd sä'mmlaid pormõspeei'vid da leibbjempee'vid ärbvuõđ mätteeji vuäpstõõžžâšt
- valmštet pormõõzz juõ'kk peei'v
- suõvstet kue'l da puõccuvue'žž, valmštet sälttvue'žž, sälttkue'l
- máttt'tõõđat mue'rji seillmõõžž da noorât poorrâm luâttraazzid; rää'zz rää'ss (vâinõnputki), sälttsuei'nn
- tobbdstõõđat sä'mmlai ärbvuâđlaž talkkâmraazziid da tõi âânmmužže

Aazzmuš:

- raajât sä'mmlai ärbvuâđlaž jeä'llsââ'jid da raajimid (õuddm. uu'ccesmaallid): kââvas, kuâđaid, jeeresnallšem äaitaid
- ceäggtet kââvas da máttt'tõõđat tõzz õ'httekuu'li vue'jjid; tollkie'dži da tuõrgg vižžmuužž, kâvvas jee'res pie'kkid, pormõž

Sä'mmlaž kioott'tuâ'jjärbvuõtt lij čuu't ree'gges da jie'li vue'ss sä'mkulttuur. Kioott'tuâ'j lie âânmemneä'vv da tõi valmštem vuâđđ lij ärbvuâđlaž tiättmuužžâšt. Säamkioott-tuõ'jju ko'lle jm. muõrr-, čuä'rvv- da čou'ddtuâ'j di pe'sser - da tä'nnke'rrjmmuužž, liânttkââđđmuš da sä'rğgpihtzi valmštumuš da heä'rvtumuš parğguum liânti da liântivui'm.

Lää'ddjânnam sä'mmlain li vi'tt sää'mpihttsi vä'lddimaall.: Teännjoogg, Enontekiö-Kautokeino, Vuotso di aanrõõžž da nuõrttsää'mpihttâž. Pihttsi maall da heä'rvtumuš seurrje sää'm kioõll raa'jid. Täärkben kio'čcee'l pihttzimaall vuäitte vaajjtõõllâđ še sooggi le'be piârri sest. Nuõrttsä'mmlai piutâž rättkkai jäänmõsân jeeres sää'm pihttsin muušt'tee'l karjilõõzzi mee'rpihttzid. Sä'mmlaid piutâž lij vue'ss sää'midentiteett. Sää'mkulttuurest meer čeä'pptaâ'jj da tõn siiskei estetiikk lij rää'tkkani vue'ss jie'llmest da tõst lij jõnn õhttsažká'dđlaž miârktoš. Pihttzi, keä'ppri, vuõddji heârtem ååblek da eeu'nn õlmme kuullmõõžž koonn-ne sokke le'be šuurab vu'vddõhttsažká'dda da ravvee

õhttekuullâmtobddmuužž. Kiõðiraajjâm veäkka päärnaž mättai u´vded äärvv kiõðčea´ppvuõtte arggie´llem äu´kkčea´ppvuõttân.

Tue´jjeemnää´l õuddmiârkk kiõtt´tuâ´jj ärbvuõðâst hâiddâkksai peâmm´muužžâst:

- raajât kuuhlâid sää´mpihttzid
- kääččad kiõtt´tuâ´jj da musiikk čea´ppid vuä´psted sää´mpihttzi âannmuužžâst
- tobbdstõõðât jee´res sää´märttli sää´mpihttzid da keä´pprid
- raajât pe´sser tuâ´jaid
- kâârjed oollaid, pâânet snalddjin, kääðet rää´n
- raajât oll-lââ´jjtuâ´jaid (kee´st, liânti poonjimoš/pa´rggumuš, raabbâl-liântt, sää´mvaa´cc)
- valmštet puõccutue´ljâst čeešn, raajât čeešn- da čõu´ddtuâ´jaid
- raajât muõrašt da puõccutääu´test jee´resnallšem neä´vvaid
- ääütet, nie´sket da salttjed kammzid, raajât kaa´mmisuei´nid
- kâškkeet keaðða nu´kkež čõõudid da raajât čõõudest kiõtt-tuâ´jaid da kue´ll taautin heä´rvid

4.2.5. Soogbie´li kõskksaž tää´zzärvv da ooumažvuõtt

Sää´mõhttsažkää´ddest neeznin lij historialaž vuâðalt leä´mmaž tääzzverddsaž sââ´jj âummaivui´m, koozz takainallšem lij leä´mmaž rooli, tuâ´jai da jie´llemkruuggi symmetralažvuõtt da kuei´mez tiu´ddeemvuõtt.

Hâiddâkksai peâmm planmuužžâst da čõõðtumuužžâst ââned huõl soogbie´li kõskksa tääzzäärvv čõõðtumuužžâst nu´t, što päärnaž vuäitt õuddned soogbie´llrool vuõrddji raajtõõzzikani. Mättjemest da identiteett ravvumužžâst vä´lided lokku niõði da paarni jäänmõsân jii´jjesnallšem nää´l toimjed. Päärn vuäitte kiõ´ččlâstted luâðast toimjumuužž miõllsubun ko sest tue´jjumužž. Niõð lie täu´jja jäänab aktiivlaž sest. Hâiddâkksai peâmm´muužžâst vuäitt ââned äu´kken luâð raaveed paarni jiõččna´ddjõõz še sijjid veeres pirrõõzâst. Da västtee´l ââned äu´kken niõði aktiivlažvuõð sest raaveed si´jji jiõččtoimmjemvuõð õuddmiârkkani luâðast.²⁴

Sä´mmla vuäinnmõõžž mie´ldd mä´rddnalla jeä´llmuš lij ooumžen jeä´llmõš. Mä´rddnalla jeä´llmuš da vuõggâdvuâðlâžvuõtt rä´jje oummu vuad. Täävvtõõleest puee´r jie´llem vaaldšemuõð ooumaž pârgg miertie´ðee´l jie´lled vaaldšee´l da mä´rddnalla.²⁵ Ooumažvuõtte kooll še suävâdvuõtt da oodd pirgõgeed jeeresnallšem oummivui´m da luâðast²⁶. Hâiddâkksai peâmm´muužžâst tääzzäärvv da ooumažvuõð vueitet õõudeed jeerenallšem nazvaan – sagstõõllmuužživui´m da rool siõrivui´m, koin harjttõõlât jii´jjez tobbdmuužži, -ju´rddji da kiõ´ččlâstmuužži õudde pohttmõõz.

4.2.6. Rääuh da suävâdvuõtt

Määngkulttuurlaž´ddest oummu silttee toimjed õhttsažkää´ddest vä´liddnoormi mie´ldd da šeätte mõõntekani persoonlaž jii´jjesnallšemvuõðâs da kulttuures. Sä´mmlaid lij luâdmie´lidsaž ooccâd kiõ´ččlâsttmuužžid jeeres kulttuurin, ooccâd õhttvuõðid räätktõõzzid da šiõtteed õhtte kulttuurlaž risttreiddsažvuõðid jie´llemvaaldšem da pirgõgem pue´rumužže. Pue´rr teä´ttemodd mie´ccest likkumužžâst, sagstõõllmuužžin da jurddjin

²⁴ Balto 2008:84, viitattu teoksessa Baer 2007.

²⁵ Aikio 2007: 109, 113.

²⁶ Balto 2008:58.

õoudee še pue' r jie' llem vaaldšummuužž. Päärnavui' m sagstõõleest vä' ldded lokku obbvää' ldelt puk a' ššu vaaktee raajj' jid, le-ša jeä' t čorran ää' ššest.²⁷

Sosialaž vuâmmšemoodd da kuei' mi lo' kku vä' lddmuš lie vääžnai sosiaalázvuõtte šõddmuužžâst. Ruåttkõskkvuõdi kagguuš da päärna mie' ldd vä' lldmõš jee' resnallšem tuä' jstõõllmuužžid õoudee päärna sosiaalvuõd.

4.2.7. Määngkulttuurvuõtt

Sä' mmla jällste neeljj jee' res valdia vuu' vdest da jeä' lle määngai kulttuurvaaiktõõzzi vue' lnn. Tät õõlgad oummust pue' rid määngkulttuurlažvue' jjid di määng jännam mee' rceä' ppuõdi silttumuužž. Sä' mmla pä' rğge peâmm' mee' l õõudeed tai' d jii' jjesnallšemvuõdid.

Määngkulttuurvuõtte mätt' jem sizz kolle positiivlaž da aktiivlaž kulttuurkõskksa vuârrvaaiktõõzz, jee' resnaaşemvuõd cisttjumuužž di nõkkmi čeä' ppuõdi da teäđai mätt' jem, kook lie õuddldõzzân määngkulttuurlaž õhttsažkää' ddest spraavvdõõttmužže. Håiddâkksai peâmm' muužžâst päärnast ferttai lee' d vueitemvuõtt õõudâsviikkâd kulttuurlaž tiåttmuužžâš da jee' resnallšemvuõdi õhttvuõdi fi' ttjõs. Pue' r vuâmmšõõttâmoodd veäkkad vuâmmšed še uuccmõõzzid kulttuurää' tktõõzzid da ravvõs kulttuurfi' ttjõõzz veäkka oumaž pâstt jee' res vue' jjin mue' kkeed toimjumuužžas kulttuuruä' kkses vuađålt.

Päärna peâ' mm' mužže vuä' ssõõdi åålgče teadstee' l ohjjeed päärna kulttuurlaž teadstumuužž. Jeä' leest määngkulttuurlaž pirrõõzzâst oumaž kaaunâått juõ' kkepei' v nuu' bb kulttuurõlmstõõggid da rä' tktõõzzid. Jie' llmez vaaldšumužže son räåjj õhttvuõdid kulttuurlaž räå' tktõõzzi kõskke da åånn rä' tktõõzzid åu' kken jie' llem vaaldšumužžâst. Kulttuurlaž teadstumuužž veäkka oumaž vuåitt fi' ttjed jee' resnallšemvuõdi õhttvuõdid. Määngkulttuurlažvuõd seilljem õõlgtõzzân lij, što kulttuur jee' resnallšemvuõdi kõõskålt lij positiivlaž õhttvuõtt. Kulttuurlaž räå' tktõõzzi kagguuš tuejjad tõn, što oumaž veålttad nuu' bbest kulttuurest puõ' tti aa' ššid kiõčclååstee' l tõid vaarrån jii' jjes kulttuure. Tät tuõ' llai pä' jjen õuddkåddmõõzz da o' vdd vueitemvuõd kulttuurlaž iilbšumužže. Õhttu suåvadvuõtte põrggi määngkulttuurvuõtt ij staann kulttuurlaž ij-ga persoonkõskksaž tääzzåärvv. Luåđlaž määngkulttuurvuõtt lij vuađdan õhttsažvasttumumužže, ko' st nuu' bbid persoonid da kulttuurid šiõttõõlat tääzzårvv mie' ldd..²⁸

Tue' jjeemnää' l õuddmiårkk määngkulttuurlažvuõd arvvstumuužže da kulttuur fi' ttjõõzz õõudâsviikkmužže håiddâkksai peâmm' muužžâst:

- mainsted päärnže määngnallšem da -miårkkšeei mainnsid
- raajât šõddmuužžid, ko' in päärnaž piåžž arvvstõõllåd kulttuurlaž räå' tktõõzzi kõskksaid õhttvuõdid (ij rä' tktõõzzid) da sagstõõllåd tõin
- raajjåd vue' jjid, ko' st päärnaž smeått jii' jjes kulttuurlaž kiõ' čclåsttmuužžid
- viikkad õõudâs päärna vuâmmšõõttâm - da årvvstõõllmušoodd järjstee' l õhttsaid šõddmuužžid kulttuur ee' tkeejivui' m

²⁷ Aikio 2007:107, 52, 55-57.

²⁸ Aikio 2007:74 – 96.

4.3. Sä'mmlažmusiikk, tanss, maainâzärbvuott, čea'pptaâ'jj da ķe'rrjlažvuott

Sä'mmlast musiikkest lij vääžnai kulttuurlaš da õhttsažkâ'ddlaž miârktõs. Luohti, leu'dd, livde le'be nuorttsä'mmlaž reäkmõšärbvuott vuäitt lee'd persoon tobbdmiârkk, sue'les mainnsi mansteei, õhttvuõđ raajji, hääskteei, rääkkesvuõđ tobbdsteei, viggtei, luâđ da meä'ccjie'llji kartt'teei, päärnai peâmmi le'be neä'vv nuu'bb oummu mošttmužže da pecllâsttmužže. Sä'mmlaž musiikk ärbvuadlaž åablķest lij läppješkuättam da tõn čuäjtumuš da tue'jjumuš lij occnam. Ärbvuadlaž musiikk päldde lij jeä'lljam ärbvuottmusiikk ođđ åablķest. Ärbvuõđ mie'ldsaž musiikk lij õin sä'mmlaid vääžnai identiteett symboli da õhte noorri viõkk. Ärbvuottmusiikk jeä'lljättmužže lij vääžnai, što häiddâkksai peâmm'muuzžâst päärnain lij vueittemvuott kuu'llâd da vuei'nned musiikk čea'ppid.

Kadrealiõrr lij jāättam Ruõššjânnam kulttuurkruuggi mie'ldd nuorttsä'mmlaid. Nuorttsä'mmlaž kadrealiõrr lij neelij paar raajjâm, koozz kolle nelij oumma da nelij neljä neezan. Tanss lij paari kõsksaž vuârrmainstumuš, koonn tue'kkken sâitt garmaanmusiikk le'be leudd.

Sää'm maainâzärbvuott lij luâdmie'ldsaž ķiõlvuadlaž älmmeem ree'ğgesvuott, säänlaž ree'ğgesvuott da õlmstõõggi määngnallšemvuott.. Sä'mmlaž maainâz lij täu'jja kooskaž koonn-ne mooštt, mušttlõõzz koonn-ne tuõđlaž šõddmuuzžâst le'be nuu'bbest mainnses. Mainnâz ko'lle õhte täu'jja paaiķi-, šõddmuuzži-, oummi-, pie'nei-, puõccui-, jee'resnallšem tuä'jauvui'mm da luõđain. Sä'mmla musiikk – da mainstemärbvuõđ mie'ldd päärnaž piä'zz tie'tted Sää'mjie'llem vue'jjid da kulttuure kuulli aa'sšin.

Kaartčea'pptaâ'jj lij õhtt õlmmeemnää'll, kää'tt õõudâsveekk päärna miõl- likkõõzzid da smellâkvuõđ jiõččõlmmumuuzžâst.. Čea'pptaâ'jain peâmm'mee'l kääitad päärna määngbeä'llsa õõdumužže.. Päärnaivui'm åålgče åânned nut jiânnai ko määžna luâvas karttvuadlaž õlmmumuuzž. Eeu'nid da åablķid tobbdstõõttmuš konkreettlaž neä'vvai mie'ldd lij ju'n miõllsõs. Čea'ppvuõđ kuânstivui'm sää'mvuõđ vuäitt kiõtt'tõõllâd määngbeä'llsânji. Siõmpäärnaivui'm täärķmõs lij ķiõččlâ'stemvuadlažvuott da aa'sši kiõtt'tõõllmuš kaarti da tuejjeem mie'ldd.

Sä'mmla sää'nâânnem ärbvuott lij raavâs. Maainâzärbvuõđ serddje õuddal puk päärnaķe'rrjlažvuõđâst. Määng sä'mmla päärnaķeerjj vuadđân lij õhttvuott arggmââilmn da kuestkani mââilmn kõõskâlt. Ķee'rrjin pä'jjan sää'mķiõl ree'ğgesvuott, kää'tt vueinet vääžnai ä'sšen obb kulttuurärbvuõđ fi'ttjumužže.²⁹

Tue'jjeemnää'l õuddmiârkk ärbvuadlaž teâđ väältumuuzžâst, čea'ppvuadlaž ķiõ'ččlâstmuuzži da esteettlaž fi'ttjõõzz raavumuuzžâst häiddâkksai peâmm'muuzžâst:

- raajât mainnzin da ärvstõõllmuuzžin vue'ss juõ'kkpei'vvsaid tuâimid
- âânet äi'ğgmiermie'ldsa "maainâspeei'v" puâresoummivui'm
- ķiõččât puâresoummivui'm vuä'mm kaartid da "mušttlet" šõddmuuzžid
- kulddlet da mätt'tõõđat pääiklaž ärbvuottmusiikk musiikkie'ppivui'm
- tobbdstõõđât jä'rrii vuu'vdi musiikkärbvuõtte
- raajât jii'jjes õõutilooggâst joiku/leu'dd/livde, harjttõõlât jiõnâânnmuuzž da čuäjtumuuzž
- siõrât sä'mmlaid siõrid, laaulsiõrid, valmštet sä'mmlaid siõrneä'vvoid

²⁹ Lehtola 1997:96,104.

- tobbdstõõđát čea'ppvuõđ veákka sä'mmlaid eeu'nid, sää'mpihttzid, luõttu jee'res ee'jjaai'ji mie'ldd
- raajât õõutilokke läggstum aunnsin miine kartt (lõõstin cuõppum kaartid, põmmâi, eeu'ni âânmuuzž)
- raajât čea'ppkiõtt-tuâ'jaid (miõl liikkõõzz âânmuš, ođđ idea raajjmuš)
- čuäjtet koonn- ne sä'mmla mainnâz, kiõčcât sä'mmlaid jie'llikaartid
- tobbdstõõđát sä'mmlaid tiivtid da ke'rjlažvuõtte, noorât ärbvuõtt tiäđ jm. mainstâättee'l
- kääčcad pääiklaž sää'm čea'ppta'jjlaid kõ'lljed, kõ'lljet čea'ppta'jj- da kulttuuršõddmuuzžin
- tobbdstõõđát sää'm čea'ppta'jju da symbolid:
Nils-Aslak Valkeapää: eeu'ni âânmuš, symboliikk
Kerttu Vuolab: čuõppâmteknikk, kollaazz
Merja Aletta Ranttila: Prinsesskaart
Brita Marakatt-Labba: ke'rjjeemteknikk, mainnâz
- riáššat sää'mpäärnai õhttsaid juõ'kkâksaid čea'ppšõddmuuzžid

5. SOSIALAŽVUÕTT, SIÖRR, LIIKKUMUŠ DA MÄTTJUMUŠ

5.1. Mättjumuš, siörr da liikkumuš

Mättjemrämm šâdd staanlaž da kue'ddteei åårmmuuzžâst, ko'st päärnaž vuä'žž vueittemvuõđ jiõččvuadlaž, jii'jjestuaimmsa tutkkumužže da raajjmužže. Juõkkkaž päärnaž lij persoonlaž mättjeei. Što juõkkkaž päärnaž vuäitče kaunnâd jii'jjesnääl da tön mie'ldd räamm mättjed, tie'ddtet hâiddâkksai peämm'muuzžâst määngbeä'llsažvuõtte še mättjem kõskkvuõđin. Hâiddâkksai peämm pedagoglaž vâ'žžjelvuõttân lij u'vded päärnze miõllsõs, määngbeä'llsaid mättjem kiõ'čclâsttmuuzžid kiõl da kulttuurkõskkvuõđin nu't, što päärnaž kiõčclâ'stt töid ärvvsõs ä'sšen da son tuâ'stt še kiõčclâddet da ošvtõõttät³⁰.

Peämmtoimmjumuužžâst päärna vuâmmšõõttâm - da jiõčč ärvvstõõllâmooddaid viiggâd õõudâs määngbeä'llsânji. Päärnze jeä't vuõiggest säärn, mähtt miine ä'sš aalgče tue'jjeed pe'ce päärna ohjjeed pue'rren vuõinnum tuâimmjemnääl lin uu'vdee'l su'ne peäggtoõzzid.. Täävvtõzzân lij vuä'žžad päärnaž jiõčč arvvstõõllâd tuâ'jjâz pohttmõõzzid da šilttumuužž täazz määžna jianai tuõđmie'ld. Ärvvstõõllmušooddai õuddnumuš veäkkad päärna pro'blee'mpaaikin.³¹

Päärna veeidasvuõđ da määngbeä'llsažvuõd õõdâsviikkmužže aa'ssid mätt'teet obneez da kääitad puhtted õudde pukid tõzz kuulli õhttvuõđid. Peämm lij teäđstum, ij sättõknallšem. Ođđ ä'sš čõõnât kiõ'čclâsttmuuzži mie'ldd ääi'jben mättjum aa'sšid. Päärna ferttai vuä'žžad jiõčč vuâmmšed käätt koonn a'sšu õhttan da vueinned tön vuäđalt obbaa'sšid. Hât- i ohjjumuš il'la čuu't tärkk, päärna staanvuõđ tobddmuuzž jeä't lâ'smmed. Päärnast lij pâi kiine oumaž keäzz na'ddjõõttâd, keäst vuäitt kõõčcâd, jos il'la jiõčč piâzzâm tuõtti pohttmõžže le'be jos lij ärvvstõõllâmpohttmõõzzâst pannaainâs.

Sä'mmla siõri vuadđ lij pâaimõssaa'jest luâđast da jie'llemvue'jgin. Luâđast vuä'žžad ideaid, loņtõõzz, da aunnsid siõrneä'vvaidd. Siõrid suävtet ee'jjaai'jid da tõk tau'jja čuäjte vuõrâsoummi tuõ'jju kuulli toâimid. Siõrr lij raajjâmvuõđlaž.

³⁰ Balto 2008:53.

³¹ Aikio 2007:44-46

Liikkumuš lij päärnže luâdlaž nää'll tobddstõõttâd jiõcceezz, nuu'bbid oummid da pirrõzze. Šõddâmpirrõõzz da juõ'kkpei'vvsai tuâimi ââlgče u'vded päärnže vueittemvuõtt mäângbea'llsa luâdastliikkumužže. Liikkumuš ra'vvâd teâdštumuuzž jii'stez da mättjumuuzžâst taarbšum čeâ'ppvuõdid.³² Päärnaž taarbaš juõ'kkpei'v uu'ccmõsân kue'htt ciâss liikkumuuzž. Motorlaž vuađdčeâ'ppvuõtte lie väzpmõš, urččmuš, njoiggmõš, vuelgõgumuš, kïddvä'lldmõš, čihččmõš di täâkkmõš.. Liikkeem- da siõrrámnää'li vue'jjin päärnaž vua'žž luâdalt harjtõõttâd sosiaalaž čeâ'ppvuõdid. Jii'jjes ráâpp tobddmõs ráâjj vuađ ráâoo kaartt da miõdlaž jiõččkartt õuddnumužže.³³

Tue'jjeemnää'l õuddmiârkk sää'msiõrin:

- kumpp - da puâžž, kue'žžž šeellemsiõrid
- čaustõk- da puâžžpikalõs-siõrid
- nue'ttšõrid
- jie'llji kiõ'jji tõbđdemsiõrid, re'ppsiõrid
- pei'vv - da šõŋŋsõrid

5.2. Õõutveäkka toimjumuš da huõl âânnmuš

Hâiddâkksai peâmm aargâst hâiddmuuzž, peâmm'muuzž da mättjumuuzž ij vueitt rá'tkked kuimstes, pe'ce tõk teâ'dde päärna taarbi mie'ldd. Hâiddâkksai peâmm'muuzžâst pei'vv lij tiudd šõddmuuzžid, koin päärnaž mättai toimjumuuzž mie'ldd. Juõ'kkpei'vvsain aargtuâ'jain päärnaž mättai vaštumužže da täâvvtõsvuõtte. Nu't hâidd, peâmmtuââ'j ko še mättjem mierren lij veâkkted päärna tue'jjeed da ju'rded jiõčč di vä'ldded västteemuõd. Kue'imi cistjumuuzžâst da lo'kku vä'lddmuuzžâst di sosiaalaž čeâ'ppvuõdâst siõrr lie kõskksââ'jest hâiddâkksai peâmm'muuzžâst. Päärnaž mättai suâvtõollâd, jue'kked da toimjed õõutsââ'jest. Rää'jj suâvâd õõutsââ'jest obb peâmmõhttsažkââ'dd kõõskâlt. Risttreidd šõddmuuzžid ohjjeed sagstõõlee'l päärnai da vuõrásoummi kõõskâlt suâvtõlee'l..

Õõutveäkka toimjumuš lij rámm päärnže da onnstem kiõ'ččlâsttmuuzžid lij vueittemvuõtt vua'žžad siõrr da aa'sši mättjem mie'ldd.

5.3. Juõ'kkpei'vvsai tuâaim, porrmõž da šõddâmpirrõz

Päärnže jii'jjesnallšem tuâimmjemnääl lie siõrrmõš, liikkumuš, čeâ'ppvuâdlaž kiõ'ččlâsttmuš da tutkkumuš, kooi mie'ldd päärnaž vuâitt ra'vveed puârast pirgõgumuuzž da fi'ttjõõzz jii'stez. Päärna jii'jjesnallšem tuâimmjemnääl väâldet lokku juõ'kkpei'vvsain tuâimin. Juõ'kkpei'vvsain tuâimin čõõdõtet tá'st plaanâst peâggum kulttuur siiskeid da äärvaid nu't, što päärnaž vuâitt kiõ'ččlâstted kiõlâs da kulttuures luâdližžen vue'ssen jii'jjes jie'llmez. Juõ'kkpei'vvsaid tuâimid čõõdteest ââned veâ'kken sää'mõhttsažkââ'dd teâdaid da čeâ'ppvuõd.

Porrmõž lij vue'ss päärnai vuađdhâid, peâmm'muuzž da mättõõzz. Päärna kue'ddted tobddstõõttâd ođđ porrmõšaunnsid da njâdded jee'resnallšem porrmõõžžid. Porrmõž lij sosiaalaž čeâ'ppvuõdi harjtõõllmõs, ko'st päärnaž mättai puârast áârrad, kue'imi lokku vä'lddmuuzž da u'vded äärvv porrmõžže. Päärna kue'ddted jii'jjestuâimmsa poormužže kiirte'mes, staanlaž da mätt'tõõttmužže miõdlaž pirrõõzzâst. Porrmõšva'lljumuzž,

³² Stakes 2005:22-23.

³³ STM 2005:9-10, 14.

poorrámšoddmuš, porrmõš- saagg da šiōttõõttmuš ohjee päärnai poorrámnaali õuddnumuužž. Siõrrââ'jjest lij vääžnai porrmõõžž määngbeä'lsazvuõtt, šâaddaj, heedâlmi da mue'ri jânnjõs âânmuš, teemesvuõ'j poorrámvuõ'jjân, vuõ'jte'mes mie'lk̄k̄, kõskkporrmõõžži šlaajj, juukkmoõžži jeä'rmelt va'lljumuš da tuäveemnaali viältt'tumuš..³⁴

Päärna šõddâmpirrõz ferttai lee'd fyyslaž, psyyklaž da sosiaalaž raajji beä'lest nõkam, što tõt õõudáđ päärna puârast pirḡgumuuzž, tiõrvâsvuõđ, šõddmuuzž, õuddnumuužž da mättjumuužž. Eärben vuâmmšed õõutiloogg kõõmtäzz. Veä'llstumuš, kõõmm'muš da leeigg sosiaalaž kontaktt pââjee päärna stresslâđđasvuõd leigga pââjas, mii jii'jjes beä'lest vuäitt vaakted päärna jeä'rmvuadlaž da kiõlvuadlaž õuddnumužže, mošte, jiõččkartte di sosiaalaž čeä'ppvuõđid³⁵.

Sõddâmpirrõõzzâst vuâmmšet staanvuõđ da dommnallšemvuõđ lââzzen tuâimmsââ'ji toimjemvuõtte, luâđ âlddsõsvuõtte da tõzz, mä'htt tõk o'vdde vueitemvuõđ sä'mmla ärbvuõđ serddmužže luâđalt. Tuâimmsââ'jin lij vueitemvuõtt še jeeresnallšem sä'mmlai kiõ'tt -tuâ'jai raajmužže. Tuâimmsââ'ji âlddsõõzzâst lij vueitemvuõtt kâvvaz da jâ'rrii sä'mmlai ärbvuâđlaž šeljraajmi ceäggatumužže. Ke'ddmäärk säamnalla raajee'l vueitet jii'jjesnalla ra'vveed päärna kulttuur-identiteett da raajjad jäänben määngbeä'lsaid kiõlâânnem vueitemvuõđ.

6. SÄ'MMLA HÄIDDÄKKSAI PEÄMMTUÄÄ'J TOIMMJUMUUŽŽ PLAANMUŠ, ČÕÕDTUMMUŠ, OHJJUMUŠ da ÄRVVSTÕÖLLMUŠ

6.1. Häiddâkksai peämmttoimmjumuužž planmuš

Häiddâkksai peämmpëämmõõutilââggin raajjat õõutilooggmie'ldsaž toimjemplan, kää'nn vuadđân lie säämhäiddâ'kksai peämmpplan da sääm ee'jj-jârrõs. Plan vuadđân tuõ'lljed sä'mmlai kääu'c ee'jjaai'jid, kää'tt kartt'ttâd sä'mmlai mââilmkkaart. Sä'mmlaž mââilmkkaartt šâdd da jeä'll arggpeei'v tuâ'jai kõoskâst³⁶. Sä'mmlai kääu'c ee'jjâai'j lie tä'lvv, kiõđtä'lvv, kiõđ, kiõđkie'ss, kie'ss, čõhččkie'ss, čõhčč da čõhččtä'lvv.

Päärnže raajjat privaate häiddâ'kksai peämmpplan (vasu) õhttsažtuâ'jast päärna puârrii le'be jâ'rrii päärn huõlâânnmest västteei oummivui'm. Vasu täävvtõzzân lij päärna jii'jjesnallšemvuõđ da puârrii vuâinnmõõzzi lokku vä'lldmõš toimmjumuuzž järjstumuuzžâst jm. päärna kiõčclâ'sttmuuzž, taarbb da puõ'tti ääi'j vuâinnmõõžž, päärna miõlkiessi ää'sš, ravvõsvuõđ da päärna persoonlaž tue'rii da ohjeemtaarbid. Häiddâ'kksai peämmpplanqst suävât puârrii'vui'm õõutsââ'jest toimjemnaalin. Päärnaž vuäitt še jiõčč vuä'ssõõttâd häiddâ'kksai peämmpplan raajmužže da ärvvstõõllmušin puârrii da personkää'dd õõutveäkka suâppõmnää'leld.³⁷

Häiddâkksai peämmpëämmõõutilââggin riâššat äiḡgmiermie'ldsaid planâmsââbbrid piârrii vui'm. Õõutiloogg jii'jjes toimjemplanmuuzžâst da čõõdtumuuzžâst ââned veeidâlt veä'kken obb säämõhttsažkää'dd. Häiddâkksai peämmttoimmjumuužž planmuuzžâst raajjat õhttsažtuâ'j še jee'res sääm õõutilooggi kõõskâlt di jii'jjes kää'ddest mâte sääm'vuuvdest obbneez. Täävvtõzzân lij raajjad põõžži sääm'vuuvd

³⁴ STM 2004:3, 150.

³⁵ Keltikangas-Järvinen 2009.

³⁶ Helander 2000:172, viitattu teoksessa Magga 2004:20

³⁷ STM 2009: 32. 2002:9

säim, käätt beállstes pohtt tue'rijj tuõ'jju da lâazzad sä'mmla háiddâkksai peámmtoimmjumuužž siiske õõdâsviikkâm vuettemvuõđ .

Õõutiloogg kuõskki toimjemplan siiskâld jm. puõ'tti seurrjemnalla áarai aa'sšid :

- takai täävtõõzz
- šõddâmpirrõõzz kartt'tumuš
- sää'm kiõl máttjem täävtõõzz da neä'vv
- kulttuuraarvi čõõđtumuš tue'jjeemnää'llen ee'jj- járrõõzz mie'ldd
- õhttsažtuâ'jj puárssi, soogg da já'rrsivui'm
- toimjumuužž ärvstõõllmuš da kõskkšâ'jest áarai õõdâsviikkâmää'sš

6.2. Háiddâkksai peámmtuâ'j čõõđtumuš

Päärnai pei'vvháidd lij vuađđkáäzzkõs, koonn järjstumuš lij kää'dd õõlgtumuš da koonn teä'gǵvuõtt šádd vuõss-sâ'jest õhttsažkáá'dd tie'gǵin. Õhttsažkáá'dd tuâ'jjan lij stanađ šlaajmie'ldd puee'r pei'vvháaid vuažžmuš nu't, što pukin päarnain lij vuettemvuõtt vua'ssõõttâd kääzzkõõzziid huõlkani piârri sosioekonomlaž le'be jee'res õhttsažkáá'ddvuađlaž sâ'jest le'be jeä'llsâ'jest. Kääzzkõõzzi ferttje lee'd mäangbeállsa da jee'res kääzzkâsttemnää'li tääzzverddsaz õõdâsviikkmuužžast ferttai áanned huõl.³⁸ Sää'mkiõllsai vuađđkáäzzkõõzzi puutt'tumužžâst vä'stee vuõss- sâ'jest sää'mvuu'vd kää'dd. Jie'nnkiõllsai kääzzkõõzzi puutt'tumus lij kuuitag láä'jjest miertõllum puki Láä'ddjânnam kää'ddi vuađđtuâ'jjan. Še õhtõõzz lie vua'ssõõttam miárkkšõõvvi náá'leld sää'mkiõllsai kääzzkõõzzi puutt'tumužže.

Sä'mmlai dommvuu'vdest riáššat sää'm pei'vvháaid da kiõllpie'sstoimmjumuužž vuõss-sâ'jest ärttelpiârpei'vvháiddan. Ođnakai U'ccjoogg kää'ddest toimmai tá'vvsä'mmlaž pei'vvdomm. Ärttelpiârpei'vvháiddáablek lij tie'ddi vuõss-sâ'jlaž toimjemnää'll koonn vuađđan lie kuukes máatk di škooljum personkáá'dd vuažžmõš. Še sää'mkiõllsa pei'vvháaid taarb vaajjtõõllmuš di uu'cces päarnaimie'r siijdin vaaktam ärttelpiârpei'vvháiddáablek jáanumužže. Dáamašõddi sä'mmlaž piârpei'vvháidd sää'mvuu'vd kää'ddin i'lla vuažžamnalla.

Sä'mmlai dommvuu'vdest lie kálggmannu 2009 teáđai mie'ldd sää'mkiõllsai háiddâkksai peámmkáäzzkõõzzi kruuggâst õhtsižže 104 päarna, koinn sää'mkiõllsest pei'vvháaidâst 71 päarna da kiõllpie'sstoimmjumuužžâst 33 päarna. Sää'mkiõllsest pei'vvháaidâst áarai päarnai mie'rr lij maaimõs 5 ee'jj äi'gǵgen lázznam Anar da U'ccjoogg kää'ddin da o'ccnam Enontekiõ kää'ddest. Sä'mmlai dommvuu'vd áalgbeá'lnn sää'mkiõlin obbpei'vvsaz pei'vvháidd lij vuažžamnalla Ruä'vnjaargâst, ko'st lie 7 päarna. Oulust toimmai sää'mkiõllsaz háiddâkksai peámmkruugg, ko'st lie mie'ldd 5 päarna.

6.3. Háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjumuš

Sää'mkiõllsaz pei'vvháidd da kiõllpie'sstoimmjumuš kolle sää'mvuu'vd kää'ddin sosiaaltuáaim le'be čuõvtemtuâ'j vaaldšem vualla. Sä'mmla háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjumuš šádd Láä'ddjânnmest vuõss-sâ'jest Láä'ddkiõlle, U'ccjoogg kää'ddest toimmai sää'mkiõllsaz háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjei. Háiddâkksai peámmtuâ'j ohjjumužžâst vä'steei personkáá'dd ainsmátt, što sä'mmlai háiddâkksai peámmõõutilooggi toimjumumuš

³⁸ STM 2002

tuä'rrjad sää'mpäärna jii'jjes kiõl da kulttuur pä'jjen tuõ'lljumuužž da õõudâsviikkmuužž. Pei'vvhâiddâkksai peâmmtuâ'jast va'stteei personkââ'ddest âalgče leed rijttjeei sää'mkiõl da kulttuur tobddmõš di teâđ määngkiõllsažvuõttpeâmmtuâ'jast. Sä'mmla hâiddâkksai peâmmtuââ'j ohjijumuužžâst tue'jjeet õhttsažtuââ'j Sää'mtee'ggain.

6.4. Toimmjumuužž ärvstõõllmuš

Hâiddâkksai peâmmkääzkkõõzzi ärvstõõllmuužž čõõđtjet õõutveäkka päärna da suu puärrsi, soogg, personkââ'dd da jä'rrzi õhttsažtuâ'jjneekkivui'm. Peâmmtuâ'jj lij čõnnum kulttuure da õhttsažkââ'dd muttõzze. Toimmjempirrõõzz muttõõzz vaakte hâiddâkksai peâmmtuâimm čõõđtumuužže juä'tkkjeei ärvstõõllmuuzin, tõn mie'ldda toimmjumuužž õõudâsviikkâm täävvõõzzi šiõttumuže da čõõđtumuužže³⁹. Hâiddâkksai peâmmtuââ'j siiske arvstõõllâm veäkka viiggâd õõudâs hâiddâkksai peâmmtuââ'j aargtoimmjumuužž nu't , što hâiddâkksai peâmm vuäitče määžna puârast va'sttees juõkkka päärna taarbid da hâiddâkksai peâmmtuââ'j õhttan kääzkkâstemnäâ'llen piârri taarbid..

Arvstõõllmuužž čõõđtumuužž vue'ssen âalgče õõutilooggid kuõskki plaanâst miertõõllâd mä'htt teâđaid norre, keäk arvstâlles, kuäs da mõõnnalla.. Toimmjumuužž ärvstõõllmuužže kool še päärna vuâmmšumuš da suu aarg kuâ'stjeejen raajimuš ke'rttee'l pââjas päärna kuõskki vuâmmšum aa'sšid. Vuâmmšõõttmuš veäkkad peâmm'mai tobddât päärna õuddnumuužž pââ'jid da persoonlaž nää'lid. Šõddmuužžin, koin peâmmjest šâdd huõll päärna diõtt, lij vuõss-sââ'jest vääžnai ârsted vuâmmšõõttâd päärna toimmjumuužž da tõst šõddâm muttõõzzid. Juõ'kkpei'vvsaz vuâmmšâddmuš o'vdd arvssõš teâđ puärrsid. Vuâmmšõõddmuš da dokumenttmuš lie še pue'r neä'vv päärna vuä'ssatvuõd õõudumuužžâst. Peâmmi vumšâdd še päärnai miõlkie'ss aaššid što vuäitt plaanâd toimmjumuužž päärnast vue'lggjen kueđee'l sââ'j päärna jii'jjes čuäjtõõzzid. Päärna, puärrsi da soogg u'vddem maacctõs veäkkad personkââ'dd teâđsted ko'st lij onnstum da ko'st lij pue'rumuš . Ärvstõõllmuš siiskâld jm.

- päärna persoonlaž da kiõlvuadlaž õuddnumuužž ärvstõõllmuužž
- ärvstõõllmuužž tõst, mä'htt sä'mmla kulttuuräärvv tuâtte tue'jjeemnââ'llen. hâiddâkksai peâmmtuâ'jjlai, puärrsi da soogg peâmmõhttsažtuââ'jj ärvstõõllmuužž
- ärvstõõllmuužž tõšt, mä'htt toimmjumuužž organâsttmuš da järjstumuš tuä'rtjee päärna obbvä'ldda puârast pirgõgumuužž.

Personkââ'dd arvstõõllâmneä'vvan lie vuâmmšõõddmuš, dokumenttmuš, jii'jjes tuââ'j ärvstõõllmuš, õõudâsviikkâmsagstõõllmuužž jäâđteejin, õõutilooggi se'st tuâ'jjpäi'kksââbbar da obb kââ'dd sä'mmla hâiddâkksai peâmmtuâ'jjlai sââbbar.

Sä'mmla hâiddâ'kksai peâmmtuââ'j plaanmuužž vuadđân noorât maacctõõzz Tä'vv-Lää'ddjânnam šosiaaltuââ'j siltteemkõskkõõzz tuâimest. Maacctõõzz mie'ldd vuä'žžum teâđ âânet äü'kken sä'mmla hâiddâkksai peâmmtuââ'j õõudâsviikkâm tuâ'jast.

6.4. Staannvuõttplaann

³⁹ STM 2009: 49.

Pei'vvhåaid staannvuõttplan sizz kolle di persoonkåádd što päärnaid kuõskki läá'jjmie'ldda da járraz staannvuõđ da tiõrvåsvuõđ kuõskki plan. Pei'vvhåaidläá'kk õõlgad toimmjemõõutiloogg åånned huõl pei'vvhåaid staanlaž järjstumuuzžåst.

Pei'vvhåaid staannvuõttplan lij peá'llstem planåst veeidab obb staannvuõđ pue'rumužže da pá'jjentuõl'ljmužže skihttjeei ä'sšpõmmái. Staannvuõttplanåst arvvlådde toimmjumuužž ukkõõzzid da selvvted toimmjumuužž riiskit vääldel lokku pei'vvhåaidmuuzžåst šiõttei läá'jji kõskksaž õõlgtumuuzžid, toimmjemõõutiloogg tuá'jjsue'jjeem toimmjemprogramm di tuáá'j tiõrvåsvuõttthuõl tuá'jppái'kk selvvtõõzzid. Tarkkeem kruugg sizz kolle jm. toimmjemõõutiloogg personkåádd, håaidast åårai päärna, toimmjemõõutilooggåst kõ'lljeei oummu, toimmjemõõutiloogg ålgg - da siiskesåá'j di toimmjemneå'vv da ålddpirrõz.⁴⁰

Så'mmlain håiddåksai peåmmpåmmõõutilååggjin čõđtum kulttuure kuulli måångbeå'lsaž toimmjumuš päärnaivui'm jm. tollstõõllmuš, jee'resnallšem šõddmuuzžid da jáåttmuuzžid vuá'ssõõttmuš õõlgad õõudkiõtte järjstõõllmuuzžid, õhttsažtuåáj da staannvuõđ vuåmmšeei planmuuzž di rijttjeei personkåáddresuurssid. Jáåttmuuzžid dn. vueitet järjsted õhttsažtuåá'jast päärna piårri, soogg da resurssipersonkåáddivui'm, le-ša še täin vue'jjin ferttai toimmjumuužžåst va'steei personkåádd selvvted vasttumuš- da staannvuõttkõjldõõzzid puårssivui'm õõudkiõtte. Håiddåksai peåmmõõutilååggjin raajåt päärnai jáåđtemvuåpstõõzzid di suåvad taarbšeeest õõutveákka päärnai puårssivui'm ke'rijvuadalt päärnai vuá'ssõõttmuuzžåst jm. motorkealkk -, võõnås - dn. jáåttmuuzžid da tõin õõlgtum staan- neå'vvain (suõ'jjekeå'pper, peá'lsštemlii'jvv).

6.5. Jee'rab tuá'rij håiddåksai peåmm'muuzžåst

Juõkkka päärna šõddmuš, õuddnumuž da måttjumuš lij persoonlaž. Päärnaž vuått taarbšed tue'rij fyyslaž, teadlaž, ceå'ppvuadlaž, tobdd-jie'llem le'be sosiaalaž õuddnumuužž vue'ssvuu'vdin. Pei'vvhåaid tarbb vuått šõddåd te'l, ko päärna šõddåmvuee'jj jou'dde vaarrvuå'lla le'be jie staan suu tiõrvåsvuõđ da õuddnumuužž.⁴¹ Jee'rben håiddåksai peåmmtuåá'j da vuá'pstempåái'kk ferttai toimmjed čaapp õhttsažtuåá'jast päärnai måttjemvaiggadvuõđi da åái'jbuš tue'rij taarbb tobddstumužže.

Ko puårraz le'be håiddåksai peåmmpersonkåádd vuåmmše päärna õuddnumuužžåst mååjumuužž le'be räå'tktõõzzid, sagstõõllåd õhttsest, mii päärna õuddnumuužžåst lij persoonlaž le'be persoonlažvuõđ jii'jjesnallšemvuõtt da ko'st lij tue'rij tarbb. Toimmjumuužž vuålggmuuzžån lie päärna persoonlažvuõđ vä'ldmuš lo'kku da jiõčtobddmuuzž raavummuš. Äå'vai da na'ddjõõddi pãread päärna puårssi da personkåádd kõõskålt räje vuadđ toimjeeiji õhttsažtuõ'jju päärna õudde. Taarbbšeeest arvstõõllmuuzž tuá'jjen hankkeet puårssivui'm suåppumnåå'leld ä'sštobddi ceålkkmuš. Taarbšum tuá'rijtuåimid altteed tålles ko tuá'rijtarbb lij vuåmmšum.

6.6. Õuddmått'tõs

Õuddmått'tõs lij vue'ss håiddåksai peåmmåst. Kåå'ddest lij läá'jjvuadđlaž õõlgtummuš järjsted õuddmåttõõzz. Ouddmåttõõzz vueitet järjsted jun- a pei'vvhåaidåst le'be

⁴⁰ Saarsalmi 2008:7.

⁴¹ Stakes 2005:35.

škooulâst. Te'1 ko õõlgtummuužž riäššat pei'vvhåiddpäi'kest, õuddmätt'tõzze šiõtteed teu'dded še pei'vvhåaidlää'jj.

Sä'mmlai dommvu'vdest sää'mkiõli õõlgtummuužž riäššat vuađmätt'tõõzz õhttvuõđâst. Õõlgtummuužžid čõõđtet vuađmätt'tõsllää'jj mie'ldd. Õuddmätt'tõõzz mätt'tõsplaan vuaađ ohjee vä'lddkää'ddlaž õuddmätt'tõõzz siiske, šlaajj da pääiklai mätt'tõsplaani raajjmuužž. Sää'mkiõlle u'vddemnalla åarai õuddmätt'tõõzz kiõlvuađlaž täävtõõzz lie seamma ko še jee'res õuddmätt'tõõzzâst. Päärnže ferttai peåmmtuåå'j da mätt'tõõzz veäkka u'vdded vueittemvuõtt mättjed še sä'mmlaž kulttuurpärb. Mätt'tõõzz teå'dd vuu'vd lie sää'mkulttuur, jee'rben joikk da kiõtt'tuåå'j, jie'llemvue'jj, jie'llemnää'll da pääiklaž luått. Kiõlvuađlaž da kulttuurärbvuõđ juå'ttkumuužž ferttai õõudeed õhttsažtuå'jast pääiklaž õhttsažkää'ddin.⁴²

7. ÕHTTSAŽTUÅ'JJ DA VASTTUMUŠ

7.1. Peåmmkuei'mmvuõtt puärrsi da soogg vui'm

Peåmmkuei'mmvuõtt lij kõskkvuõtt, ko'st personkå'dd, puärraz da päärna huõl åånnmužže vuå'ssõõđi oummu teadstee'1 čõõnådde päärna šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjem tuå'rjumužže. Kuei'mmvuõđâst puärraz, ruått da tuå'jjla lie tääzzverdsaž, le-ša jee'resnallšem päärna tobddi. Päärna doomm da håiddåksai peåmmkääzzkõõzzi raavås õhttsažtuå'jj tuå'rjjad päärna jiõn ko'lljumuužž.. Päärnast lij vuõiggådvuõtt vuå'ssõõttåd, vaaikted da šõddåd ku'llum juõ'kkpei'vvsain tuõjjstõõllmuužžin da siõrin.

Päärna, piåri da personkåå'ddin čõõđtum sagstõõllmuužži vuađålt raajåt håiddå'kksai päärnai peåmmplaan. Håiddåksai peåmm toimjumuužžid da plaanid raajeest tuå'rjjeed puärrsi da päärnai vaaiktemvueittemvuõđ pei'vvhåaid õõdåsviikkmužže da årvstõõllmužže.

Kuei'mmvuõtt õõlgad še tõn, što kuhttuin vue'ssbie'lin lie rijttjeei teåđ kuei'mez peåmmvuåi'nnmõõžžin da -naalin. Piårrji jee'resnallšemvuõđ da jeeresnallšem årvva'lljõõzzi teadstumuš lij kuei'mmvuõđ õõlgtumuš. Tuå'jjlast lij åmmatvuađlaž vasttumuš jå'tteed da tuõ'lljed pä'jjien peåmmkuei'mmvuõđ..

7.2. Määngåmmatlaž õhttsažtuå'jj

Håiddåksai peåmm, vuå'ptempåi'kk, õuddmätt'tõs da vuađmätt'tõs räje päärna õuddnumuužž diõtt jååđtem-mie'ldd õuddnee'i obbvuõđ päärna šõddmuužž da õuddnumuužž juå'ttkumuužž staannmužže. Čååpp õhttsažtuå'jj vuå'pstempåai'ki, škoouli da håiddåksai peåmmkääzzkõõzzi kõõskålt lij vääžnai. Še vuå'pstempåai'k tuå'jjan lij õõudeed päärna šõddmuužž, õuddnumuužž da mättjumuužž di tuå'rjjeed puärrsid si'jji dommpeåmm'muužžâst. Sosiaal- da tiõrvåsvuõttministeria vuå'ppast, što pei'vvhåaid da päärnai vuå'pstempåai'ki kõõskålt lie õõutsåå'jest suåppum õhttsažtuå'jj- da teåđvaajjtemnäå'l. Määngsåå'jest lij rajjum 3- da 5-åksai päärnai õuddnumuužž seurrijmužže puärrsi, vuå'pstempåai'ki da pei'vvhåaid õhttsažtuå'jjmall. Õhttsažtuå'jj lij veåkktam pei'vvdompersoonkåå'dd ååijbuužž pue'rben teåđsted päärna persoonlaž tue'rjj taarbid.⁴³ Vääžnai håiddqkksai päärnai peåmmtuåå'j õhttsažtuå'jjkuei'mmen

⁴² Opetushallitus 2000:17.

⁴³ STM 2004:44-46.

toimmje puärssi lââzzen jm. pärnaivuä'pstempäi'kk, škooul, psykoloog, sosiaal- da piärtuâ'jjla, särnam-, toimmjem - da fysioterapeut, jeeresnallšem määngämmatlaž tuâ'jjärttel, pä'nnhâidd, sie'brkkâ'dd da õhttõõzz.

7.3. Vuu'vdisiiskež ja ráastt raaji õhttsažtuâ'jj

Hâiddâkksai peämm'muužžâst raajat õhttsažtuâ'j päiklaž, vuu'vdisiiskež, ráastt raaji da algmee'r täzzest.

Sä'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkámhankkõõzz äi'ğgen lij sää'mvuu'vd personkâ'ddest pä'jjnam tarbb õhttsažtuâ'jast plaanâd da õõudâsviikkâd sä'mmla hâiddâkksai peämmtoimmjumuužž. Peämmtuâ'jjlai kōskksa silttumuužž vaajjtumuš õõudad še jii'jjes tuâ'j õõudâsviikkmuužž. Sä'mmla hâiddâkksai peämm õõudâsviikkâm õõlgad äi'ğgmiermie'ldsaid säi'mmkaaunõõttmuužžid. Hâiddâkksai peämmõõutilooggi ferttai vueitted tuõ'lljed juõ'kk ee'jj õõdâsviikkâm- da plaanâm šõddmuužžid, koin tuâ'jjla vuaitte õõutveäkkâ smiõttâd mä'htt sä'mmla kulttuuräarv čõõdte'čče toteutuisivat puermõsân aarg peämmtuâ'jast.

Õhttsažtuâ'jj päiklai kulttuurtuâimi kooivui'm ra'vveed pärnai õhttvuõđ jii'jjes kiõlle da kulttuure. Päiklai kulttuurtuâimi kooi le'čče pue'rr vä'ldded lokku toimmjumuužžâst še hâiddâkksai taarbid.

Tâvvsää'mkiõll lij õhttsaž Tâ'vv-Kaloott vuu'vdest da nuõrttsää'mkiõl Ruõššjânnemst da Lää'ddjânnemst jällsteeji nuõrttsä'mmlai sest. Sä'mmlaid õhttsažtuâ'jj ráastt raaji lij luâđlaž da juâ'tkkjeei. Hâiddâkksai peämmõõutilooggi õhttsažtuâ'jj ráastt raaji sä'mmlai pei'vvhâiddampaai'vivui'm ra'vvâd sä'mmlai õhttekuullâmtobddmuužž da kulttuur tobddmõõžž. Sää'mvuu'vd kââ'ddin lie suâppmõõžž Ruõččjânnam da Taarrjânnam âlddvuu'vdi kââ'ddivui'm hâiddâkksai peämmkääzzkõõzzi vuâ'sttmuužžâst ráastt raaji.

Še jârrzin algmeerain lie seämmanallšem vä'žžlõõzz jii'jjes kiõl, kulttuur da õhttsažkâ'ddvuõđ pä'jjen tuõ'lljem da ra'vveem diõtt. Hâiddâkksai peämpersonkâ'dd lij pue'rr tobddstõõttâd jä'rrsi algmeerai šiõgg näälid kiõl da kulttuur serddmužže puõ'tti puõ'lvvõõggid. Alggmee'r õhttsažtuâ'jj lij alttuum sä'mmla pärnaikultuurkōskkõõzz tuâimest pärnai kulttuur beä'lest.

8. SÄ'MMLA HÂIDDÂKKSAI PEÄÄMM ÕÕUDÂSVIIKKMUŠ

Alggmee'rai kiõli vaarrvuâ'llsažvuõtt õõlgâd ve'rğğneečkkin positiivlaš jee'rab puârast šiõttõõttmuuž, koin kiõli seillmuš da oõđ puõlvvõõggid serddmuužž vueited staanâd. Plaann mie'ldd õuddnee'i kiõll- da kulttuur jeä'ljâtemprograamm raajjmuš hâiddâkksaieämm'mužže da vuadđmätt'tõzze veäkkte'čče maaccted sää'mkiõl tōn mõõnntam sä'mmlaid da raajjâd sää'mkiõlin kue'ddteei viõgg sää'mõhttsažkâ'dda.

Sä'mmla hâiddâkksai peämm'muužžâst vuastta puõ'tti vä'žžlõõzzân lij jee'rben nuõrttsää'm- da aanrõžkiõllsai hâiddâkksai peammaunstõõzzi raajjmuš. Sä'mmla materiaalbaanjk õõudâsviikkmuš interne'tte lij vääžnai sää'mkiõllsai hâiddâkksai peammaunstõõzzi õõutsâ'jja noormužže hâiddâkksai peämpersonkâ'dd da puärssi áánnma.

Háiddâkksai peâmm'mam siiske õõudâsviikkmuš lij vuadđtuââ'j vue'ssen tue'jjeemnalla. Pedagoglaž toimmmuumuuzž õõlgtõõzzi õõudâsviikkmužže lij vääžnai kiddeed vuâmmšummuuzž uu'cces ärttli vueittemvuõtte, toimmmumužže, sáá'jid da neä'vvid. Personkáá'dd tuâ'jjolo kõskkvuõdi õõudâsviikkmužže lij vääžnai vuâmmšed personkáá'dd vueittemvuõđ škooljummužže da tuâ'jast puarast vuäittmužže.⁴⁴ Personká'dd taarbaš tue'rij da ohjiumuuzž sää'mkiõlle da kulttuure õhtneei pedagoglaž naali tobdsttumuužžâst, ärvstõõllmuuzžâst da õõudâsviikkmuuzžâst. Jii'jjes tuââ'j õõudâsviikkmuš veäkkad vuei'nned tuââ'j ođdnallšem čuõ'vâst, páájeed tõn arvvtumuužž, tobdsted jii'jjes silttumuužž da vä'ldded jiõ'cceeze ođđ tuâ'jjnaalid.

Õõudâsviikkmuuzžâst vuas'tta puõ'tti vä'žžlõõzz lie sä'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkâmhančkõõzz jáádeest rajjum õõudâsviikkânsäai'm pá'jjentuõ'lljumuš, õhttsažtuââ'jj õõuldõõzzi staannmuš da personkáá'dd da puärrsi vuá'ssadvuõđ raavummuš õõudâsviikkâmтуâ'jast. Háiddâkksai peâmm'tuââ'j ohjiumuuzžâst da jááđtumuužžâst vä'stteejin lij še kõõskâz säâ'jj õõudâsviikkâtuââ'j õõudnumuužžâst.

Sä'mmlai kääzzkõõzzi õõudâsviikkâmтуâ'jast lij puä'ttam õudde resurssi vää'nnvuõtt, kää'tt tuejjad vaiggeen õhttsažtuââ'jj tue'jjumuužž da toimmmem õõudâsviikkmuuzž. Säá'mvuu'vdin taarbšet o'bb säá'mvuu'vd õhttsa sä'mmla háiddâkksai peâmmtuââ'j ohjjei. Háiddâkksai peâmmtuâ'j ohjjei tuõ'jju kuulče pei'vvháaid, kíõllpie'ssi, õuddmätt'tõõzz da vuá'pstempaaikivui'm tue'jjuum õhttsažtuâ'jj da ohjiumuš da tead'tumuš sää'mkiõlle, kulttuure, peâmm' mužže da määngkiõllsažvuõtte kuulli aa'sšin.

8.1. Háiddâkksai peâmm personkáá'dd vuá'žžmuš, škooljummuš da silttummuš

Sä'mmla háiddâkksai peâmmtuââ'j šuurmõs õudde puõ'tti vä'žžlõõzzân lij säá'miõllsa škooljum personkáá'dd vuá'žžamvuõtt. Sä'mmlai vuálggmuužžin plaanum ämmatlaž da páâjbu ceäkkas škooljummuuzž õõlgče vueitted mátt'tõõttâd saa'mi dommvuu'vdest. Lää'ddjânnmest jeä't jáärjest säá'mkiõllsa háiddâkksai peâmmtuââ'j škooljummuuzž. Oulu õllškooulâst. U'ččeeliškoouljemstrooitlest lij kiddyõs (2 pääik) šõddâmvuõđ mie'ldd säá'mkiõllsaid päärnaiháaidu'ččeelen ooccjid lää'ddkiõllsaid škooljummužže. Áâldmõs sä'mmla háiddâkksai peâmmtuââ'j mátt'teei õllškooul lij Tá'vv- Taarrjânnmest. Lää'ddlain säá'mkiõllsain lij vuõiggâdvuõtt ooccõõttâd Taarrjânnma mátt'tõõttâd päärnaiháaid u'ččeelen⁴⁵.

Säá'mvuu'vd škooljemkõskkõõzzâst Aanrest lij järstum sosiaal- da tiõrvâsvuõtt-tuâjai vuadđtutkkõõzze viikki álddhoiddjeeiškoouljummuuzž ee'jjest 1997 ää'ljee'l. Škoouljummuš lij heálpam jie'nnkiõllân säá'mkiõllsa škooljum personkáá'dd vuá'žžmuuzž. Mátt' tõsplaan sizz kooll pukid õhttsižžen pái 2 mátt'tõsneä'ttled säá'mkiõll mátt'tõs da 2 (mn) määnggkulttuurvuõđ mátt'tõs. Luâvas vä'lljeemnalla kuulli mátt'tõõzzid (10 mn) vuäitt siiskeed säá'mkiõl da kulttuurmátt'tõõzz. Säá'mvuu'vdest järstum škooljummuuzžid õõlgče siiskeed jiânnai jáänab säá'mkiõl da kulttuurmátt'tõõzzid.

Háiddâkksai peâmmpersonkáá'dd tuââ'j lie pedagoglaž, sosiaalaž da ohjtsažkáá'ddlažnalla muttsõõvvâm vä'žžleben. Päärnai kiõlsilttumuužž jeeresnallšem tääzz da juõkkga jiijõsnallšem taarbb pe'jje tuâ'jjlaid jii'jjesnallšem vä'žžlõõzzid.

⁴⁴ Heinämäki 2007:10, 13.

⁴⁵ STM 2007:54.

Háiddâkksai peâmm'muužžâst vuõrâsoummi kõskksa kõskkvuõđ da tuâ'jast vuaittmõž pelkka päärnaid da háiddpääikk' päreade. Lij vääžnai tue'jjeed personkâá'dd tuâ'jastvuaittem õudde, tuâ'jjnohjjumužže da škoouljumužže. Peâmmai lij pue'rr smiõttâd jii'jjes toimmjemnaalid da sagstõõllâd jeeresnallšem šõddmuužži šõddeem tobddmuužži da reagâstemnäá'lin.

Háiddâkksai peâmpersonkâá'dd taarbaš tue'rij da silttumuuzž ravvumuuzž

- pedagoglaž tuâjai da mõõntõõllmuužži arvstõõllmuužžâst da õõuđâsviikkmuužžâst
- õõutmie'lddsižžen raajjem- proseess vaaiktõõzzi da järjstõõggi tobddmuužžâst; mä'htt tõk ohjje jurddjid da toimmjumuuzž⁴⁶ (kolonialism)
- päärnai sää'mkiõl da kulttuur ravvumuuzžâst
- sää'm kiõlâst da kulttuurest
- jii'jjes sä'mmla ämmatt -identiteett ravvumuuzžâst
- sä'mmla kulttuur vualggmuužžâst šõddi háiddâkksai peâmm täavvtõõzzi, siiske da tuâimmlaanin
- kulttuurfi'ttjõõžž miârkkõõzzâst kiõl da kulttuur ruõ'kkjen
- määngkiõllsažvuõtt peâmtuâ'jast.⁴⁷

Sä'mmlai kääzzkõõzzi õõuđâsviikkámhankõõzz äi'ğgen lij puá'ttam õudde tarbb plaanâd da järjsted škoouljumuuzž kiõllpie'sspersonkâá'dda da puärrsid sää'mkiõl da kulttuur jeä'lljâttmuužžâst.

---

⁴⁶ Balto 2008:62.

⁴⁷ Saamelaiskäräjät 2008, viitattu teoksessa SSG

8.2. Håiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi määᅇgnallšemvuõtt

Sä'mmlai piâr- da tuâ'jj-jie'llem õhte suâvtumužže ââlgče õõudâsviikkâd sää'mkiõllsai hâiddâkksai peâmmkääzzkõõzzi määᅇgnallšemvuõđ järjstee'l ää'v kruugg- da siõrrtoimmjumuužž di vue'ssäiggsaid hâiddâkksai peâmmkääzzkõõzzid. Määᅇgnallšemvuõđ čõõđtumuš oo'vdče vueittemvuõđ pue'rben sä'mmlai ärbvuõđin da õhtuum jie'llemvue'jjin puâđ vuä'žžai piârri taarbi lokku vä'ldmužže pei'vvhâiddaai'ji järjstõöllâm- da hâiddamnaali čõõđtumuužžâst.

Õhttos 1. HÄIDDÄKKSAI PEÄMM OHJJEI SUÄPPMÕÖŽŽ DA LÄÄ´JJ

Meeraikõskksaž suäppmõöžž

Häiddäkkasai peämmtuâ´j ärvv-vuaad linjee määng meeraikõskksaž suäppmõöžže. Lää´ddjânnam lij ratifiâsttam määngaid meeraikõskksaid suäppmõöžžid, koin tõt čõõnâätt sä´mmlai kiõl da kulttuur ruõkkmužže da õõdâsviikkmužže. Näkam lie jm. vuu´vddlaž kiõlid le´be uu´ccab kiõlid kuõskki Eurooplaž vuaadke´rjj (SopS 23/1998) da Meerlaž uu´ccab naroodi suõ´jjumuužž takaisuäppmõš (SopS 2/1998), KP-suäppmõž (SopS 7/1976) da Päärna vuõiggädvuõdi suäppmõž (SopS60/1991). Ee´jjest 2007 priimum YK:n alggmee´r kuõskki peäggtoõzz čuäjad moraal´laž ä´ššpõmmjen še vuu´vdd alggmeeraiooumažvuõiggädvuõdi õuddnumužže puõ´tti ääi´jest.

Päärna vuõiggädvuõdi suäppmõž õõlgad suäppmõžvaldia staanäd jânnam päärnaid vue´ss õhttsažkää´dd viõggjin, vuõiggädvuõd vuä´ssõõttäd jii´jjes kuõskki tummstõõggid da õhttsažkää´ddjie´llemn di vuõiggädvuõd suõ´jjumužže da huõl äânnumužže. Pei´vvhääidâst päärna vuä´ssadvuõdâst lij kõjldõs õhttsažkää´dda kuullmuužžâst da tõzz vaaikkumuužžâst. Suäppmõözzâst pä´jjan päärna õuddõs pukin päärna kuõskki tuäimin.

Lää´ddjânnam lää´kkšioõttumuš

Vuaadlää´jj vuaadvuõiggädvuõtt šiõ´ttõõzzin häiddäkkasai peämm´ tuâ´j čõõdtumuužžâst kõskksa vuõiggädvuõd lie õõutverddsazuõtt, ooumažäärvv lämmte´mesvuõtt, persoon luâvasvuõd da vuõiggädvuõdi staanmõš, åâsk luâvasvuõtt, päärna vuõiggädvuõtt vuä´ssõõttäd da vaaikted jii´jjes aarg da õuddnemtäâzz mie´ldd vääžnai aa´ššid di kiõlvuaadlaž da kulttuurlaž vuõiggädvuõd.

Lää´ddjânnam vuaadlää´jj mie´ldd sä´mmlain lij alggmee´rna vuõiggädvuõtt tuõ´lljed pä´jjen da õõudâsviikkâd jii´jjes kiõlâs da kulttuures (PL 17.3 §). Õimmsaž vää´ldd õõlgtumužžân lij vuaadlää´jj 22 §:n mie´ldd staanäd vuaadvuõiggädvuõdi da ooumažvuõiggädvuõdi čõõdtumuš. Sä´mmlai vuaadvuõiggädvuõttseâttmõš õhttna 22 §:n õõlgad õimmsaž vää´ldd tuä´rjjeed sä´mmla alggmee´r jii´jjes kiõl da kulttuur õõudâsviikkmuužž. Sä´mmlai kiõlvuaadlaž vuõiggädvuõdin lij šiõtt´tuum sää´m kiõll-lää´jjest (1086/03).

Järraz häiddäkkasai peämm´muužžâst lokkuvä´lddem lää´jj da takai liinj: õõutverddsazuõttlää´kk, lää´kk sosiaalhuõl ä´ššla sää´jest da vuõiggädvuõdin, lää´kk sosiaalhuõl ämmatlaž personkää´dd äântemõõlgtõõzzin da häiddäkkasai peämmplaann vuaad.

Lää´kk päärnai pei´vvhääidâst

Päärnai pei´vvhääidâst u´vddum lää´kk (875/1981) õõlgad kää´ddid äânned huõl tõst, što päärnai pei´vvhääid vueitet u´vdded päärna jie´nnkiõllân åärai sää´mkiõlin (11 §).

Päärnai pei´vvhääidâst u´vddum asetõõžž (239/1973) 1 a §:n (1336/1994) mie´ldd päärnai pei´vvhääid peämmtuâ´jtäävvtõõzzid kooll jä´rrsi mie´ldd sä´mmlai jii´jjes kiõll da kulttuur õhttsažtuä´jast kõjldõõzzâst åärai kulttuur ee´tkeejivui´m.

Öhttö 2. YK:N LASTEN OIKEUKSIEN SOPIMUS LYHYESTI

1. Jokainen alle 18-vuotias on lapsi.
2. Lapsen oikeudet kuuluvat jokaiselle lapselle. Ketään lasta ei saa syrjiä hänen tai hänen vanhempiensa ominaisuuksien, mielipiteiden tai alkuperän vuoksi.
3. Lapsia koskevia päätöksiä tehtäessä on aina ensimmäiseksi otettava huomioon lapsen etu.
4. Valtion on toteutettava Lapsen oikeuksien sopimuksen määräämät oikeudet.
5. Valtion on kunnioitettava vanhempien tai muiden lapsen huoltajien vastuuta, oikeuksia ja velvollisuuksia lapsen kasvatuksessa.
6. Lapsella on oikeus elämään. Valtion on taattava mahdollisimman hyvät edellytykset lapsen henkiinjäämiselle ja kehitykselle omaan tahtiin.
7. Lapsi on rekisteröitävä heti syntymän jälkeen. Syntyneellä lapsella on oikeus nimeen ja kansalaisuuteen. Lapsella on oikeus tuntea vanhempansa ja olla ensisijaisesti heidän hoidettavanaan.
8. Lapsella on oikeus säilyttää henkilöllisyytensä, kansalaisuutensa, nimensä ja sukulaissuhteensa.
9. Lapsella on lähtökohtaisesti oikeus elää vanhempiensa kanssa, jos hänellä on hyvä ja turvallista olla heidän kanssaan. Vanhemmistaan erossa asuvalla lapsella on oikeus tavata ja pitää säännöllisesti yhteyttä kumpaankin vanhempaansa. Tapaaminen voidaan estää, jos se on lapsen edun vastaista.
10. Jos lapsi ja hänen vanhempansa joutuvat eri valtioihin, on valtion velvollisuus käsitellä hakemus perheen jälleenyhdistämiseksi myönteisesti ja viivyttämättä.
11. Valtion pitää estää lasten laitton kuljettaminen maasta toiseen.
12. Lapsella on oikeus vapaasti ilmaista mielipiteensä kaikissa itseään koskevissa asioissa
13. Lapsella on mielipiteidensä ilmaisemiseksi oikeus hakea, vastaanottaa ja levittää tietoa ja ajatuksia vapaasti, kunhan se ei loukkaa muiden oikeuksia.
14. Lapsella on oikeus ajatuksen-, omantunnon ja uskonnonvapauteen.
15. Lapsella on oikeus liittyä yhdistyksiin ja toimia niissä.
16. Lapsella on oikeus yksityisyyteen, kotirauhaan ja kirjesalaisuuteen.
17. Lapsella on oikeus saada tiedotusvälineiden kautta sellaista tietoa, joka on tärkeää hänen kehityksensä ja hyvinvointinsa kannalta.
18. Vanhemmilla on ensisijainen ja yhteinen vastuu lapsen kasvatuksesta. Heillä on oikeus saada tukea tehtävänsä.
19. Lasta on suojeltava kaikelta väkivallalta, välinpitämättömältä kohtelulta ja hyväksikäytöltä.
20. Lapsella, joka ei voi elää perheensä kanssa, on oikeus saada erityistä suojelua ja tukea.
21. Lapsia voidaan adoptoida, jos se on lapsen kannalta paras vaihtoehto
22. Pakolaislapsella on oikeus saada tarvitsemansa erityinen huolenpito.
23. Vammaisen lapsen pitää saada parasta mahdollista hoitoa ja apua, joka edistää hänen itseluottamustaan ja osallistumistaan.
24. Lapsella on oikeus elää mahdollisimman terveenä ja saada tarvitsemansa terveyden- ja sairaudenhoito.
25. Syntymäkotinsa ulkopuolelle sijoitetulla lapsella on oikeus hänelle annetun hoidon ja hänen sijoituksensa perusteiden ajoittaiseen

tarkistamiseen.

26. Lapsella on oikeus sosiaaliturvaan.

27. Lapsella on oikeus hänen kehityksensä kannalta riittävään elintasoon.

28. Lapsella on oikeus saada maksuttomasti perusopetusta.

29. Koulutuksen on kehitettävä lapsen yksilöllisiä taitoja, ihmisoikeuksien sekä lapsen oman kielen ja kulttuurin kunnioitusta, vastuullista kansalaisuutta, suvaitsevaisuutta sekä ympäristön suojelua.

30. Vähemmistöryhmään tai alkuperäiskansaan kuuluvalla lapsella on oikeus omaan kulttuuriinsa, uskontoonsa ja kieleensä.

31. Lapsella on oikeus lepoon, leikkiin ja vapaa-aikaan sekä taide- ja kulttuurielämään.

32. Lapsella ei saa teettää työtä, joka haittaa hänen opintojaan tai vahingoittaa hänen terveyttään tai kehitystään.

33. Lasta on suojeltava huumeilta ja laittomalta huumekaupalta.

34. Lasta on suojeltava kaikenlaiselta seksuaaliselta hyväksikäytöltä.

35. Valtioiden on estettävä lapsikauppa.

36. Lasta on suojeltava kaikelta hänen hyvinvointiaan uhkaavalta hyväksikäytöltä.

37. Lasta ei saa kiduttaa. Lasta ei saa rankaista julmalla tai halventavalla tavalla. Lapsen vangitsemisen tulee olla viimesijainen keino ja silloinkin on huomioitava hänen ikänsä mukaiset tarpeet.

38. Alle 18-vuotiasta ei saa värvätä armeijaan eikä hän saa osallistua sodankäyntiin. Aseellisissa selkkauksissa on suojeltava lapsia.

39. Väärinkäytösten uhriksi joutunutta lasta on autettava toipumaan ja hänen sopeutumistaan yhteiskuntaan on edistettävä.

40. Lakia rikkonutta lasta on suojeltava ja hänen oikeuksiaan on kunnioitettava.

41. Jos valtion kansallinen lainsäädäntö turvaa lapselle paremmat oikeudet kuin tämä sopimus, sitä on noudatettava.

42. Valtion on huolehdittava, että kaikki kansalaiset tietävät lapsen oikeudet.

43. - 54. Nämä artiklat ovat päätöksiä sopimukseen liittymisestä, muuttamisesta, valvonnasta, siitä raportoisesta ja sopimuksen muusta voimassaolosta.

Öhttös 3. SÄÄ'MKIÖLLSA HÄIDDÄKKSAI PEÄMMÖÖUTILAÄGG LÄÄ'DDJÄNNMEST

SÄÄ'M DOMMPÄI'KĶVU'VDD:

Enontekiö ká'dd:

Tá'vvsää'mkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Miessi, Hetta.

Kuei'ttkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Touhula, Karesuvanto.

Aanar ká'dd:

Tá'vvsää'mkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Urbi, Aanar.

Tá'vvsää'mkiöllsaž ärttelpiârpei'vdomm Násti, Ä'vvel.

Aanröžkiöllsaž kiöllpie'ss Kielâpiervâl, Aanar.

Nuörttsää'mkiöllsaž kiöllpie'ss, Ä'vvel.

Suä'djel ká'dd:

Tá'vvsää'mkiöllsaž kiöllpie'ss, Vuotso.

U'ccjoogg ká'dd:

U'ccjoogg pei'vdomm, sää'mkiöllsaž juäggâs Duottaraski, U'ccjokk.

Karigasnjaarg sää'mkiöllsaž pei'vdomm Gollerássi, Karigasnjargg.

JEE´RES LÄÄ´DDJÂNNAM:**Ruá´vnjargg gáárad:**

Etelärinne pei´vdomm , sää´mkiõllsaž pei´vdomm , Beavelottážat, Etelärinne.

Oulu gáárad:

Mäntylä-Snellmannin pei´vdomm , sää´mkiõllsaž kruugg, Mäntylä.

**Õhttõs 4. SÄ´MMLA HÁIDDÂ´KKSAI PEÂMMPLAANN RAAJMUŽŽE
VUÁ´SSÕÖTTAMOUMMU****SAAMETIIMI**

Guttorm Sari	Sää´mte´ğğ Poske Sää´mõõutilookk
Näkkäljärvi Anne-Maria	Enontekiö ká´dd
Näkkäljärvi Anne	Sää´mte´ğğ Poske Sää´mõõutilookk
Pietikäinen Anu	Aanar ká´dd Sä´mmlai Sää´mkiõllsai sosiaalkäázzkõõzzi õõdâsviikkâmõõutiloogghankkõš
Ruotsala Pia	Sää´mte´ğğ
Saarela Pirkko	Aanar ká´dd
Tuovinen Marja	Suá´đjel ká´dd
Vuolab Marketta	U´ccjoogg ká´dd

SÄ´MMLA HÁIDDÂ´KKSAI PEÂMM ÖÖDÂSVIIKKÂMTIIMI

Guttorm Sari	Sää´mte´ğğ Poske Sää´mõõutilookk
Nordberg Aura Maria	U´ccjoogg ká´dd
Saarela Pirkko	Aanar ká´dd
Magga Siiri	Aanar ká´dd
Semenoff Pirjo	Nuõrttsää´mkiõllpie´ss Aanar ká´dd
Kangasniemi Rirva	Aanrõzsää´mkiõllpie´ss, Aanrõzsää´mkiõl õhttõs
Ketola Taina	Enontekiö ká´dd
Pietikäinen Anu	Aanar ká´dd
Ruotsala Pia	Sää´mte´ğğ

ÖÖUDÂSVIIKKÂMTUÕ´JJU VUÁ´SSÕÖTTAM SÄ´MMLA HÁIDDÂ´KKSAI PEÂMMTUÁ´JJLA

Aikio Ara Utsjoen päiväkotii,saamenkielinen osasto
 Aikio Bigga, saamenkielinen ryhmäperhepäiväkotii Miessi, Enontekiö
 Aikio Satu, inarinsaamenkielinen kielipesä, Inari
 Gaup-Juuso Kirsten Ellen, saamenkielinen ryhmäperhepäiväkotii Miessi, Enontekiö
 Guttorm Aslaug, Utsjoen päiväkotii, saamenkielinen osasto Duottaraski
 Guttorm Else Utsjoen päiväkotii,saamenkielinen osasto
 Guttorm Heidi, saamenkielinen päiväkotii Gollerássi, Karigasniemi
 Halmiainen Eila, Enontekiön kunnan varhaiskasvatusohjaaja
 Huhtamella Eija Ivalon päiväkotii Inarin kunta
 Huhtamella Hanna, pohjoissaamenkielinen ryhmäperhepäiväkotii Násti, Ivalo
 Inkinen Sari, Utsjoen kunnan varhaiskasvatusohjaaja
 Ketola Saara, kaksikielinen ryhmäperhepäiväkotii Touhula, Karesuvanto
 Lehtola Raija, inarinsaamenkielinen kielipesä, Inari
 Magga Inga-Saara, pohjoissaamenkielinen ryhmäperhepäiväkotii Násti, Ivalo
 Magga Katja, pohjoissaamenkielinen kielipesä, Vuotso
 Niemelä Sari, saamenkielinen päiväkotii Beavelottážat, Rovaniemi
 Näkkäljärvi Saara, saamenkielinen ryhmäperhepäiväkotii Miessi, Enontekiö
 Pieski Merja, saamenkielinen päiväkotii Gollerássi, Karigasniemi

Pohjonen Lilja, koltansaamenkielinen kielipesä, Ivalo
Ruokolainen Jaana, Utsjoen päiväkot, saamenkielinen osasto Duottaraski
Valkeapää Liisa, kaksikielinen ryhmäperhepäiväkot Touhula, Karesuvanto

Aikio Aimo, ä´šštobddi
Guttorm sij lena, ä´šštobddi
Kuuva Petra, ä´šštobddi
Magga-Vars Petra, ä´šštobddi
Moshnikoff Jouni, ä´šštobddi
Moshnikoff Satu, ä´šštobddi
Näkkäljärvi Riitta, projektituá´jjlaž, sä´mmlai sosiaalkäázzkõõzzi õõdâsviikkâmõõutilookk–
hankkõš
Sanila Tarja, ä´šštobddi
Wesslin Heini, ä´šštobddi